

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ІСТОРИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

***Збірник наукових праць студентів
історико-юридичного факультету***

Випуск 10

Ніжин
2014

УКР 94(059
ББК 63.3я43
І-77

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 3 від 30.10.2014 р.

Рецензенти:

проф., д. і. н. *Лепяк С. А.*
к. і. н., доц. *Давиденко Ю. М.*

Редколегія:

Страшко Є. М. – к. і. н., доц. каф. історії України та політології;
Дудка Р. А. – к. і. н., доц. каф. всесвітньої історії;
Крупенко О. В. – викл. каф. історії України та політології;
Моцяка П. П. – к. і. н., доц. доц. каф. всесвітньої історії;
Ломоносов М. В. – студент III курсу істор.-юрид. факультету;
Потапенко М. В. – к. і. н., доц. каф. історії України.

Історичний альманах : збірник наукових праць студентів історико-
І-77 юридичного факультету / за заг. ред. Є. М. Страшко. – Вип. 10. – Ніжин :
НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – 119 с.

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат,
власних імен, посилань на джерела та інших відомостей відповідають автори
публікацій.

**УКР 94(059
ББК 63.3я43**

© НДУ ім. М. Гоголя, 2014

**Статті
та пові доплення
з
і сторі і Україні**

Шпак Н. В.

Змієві вали на Київщині: історіографічний аспект

Змієві вали – народна назва стародавніх оборонних земляних споруд, що проходили на південь від Києва, по обох берегах Дніпра, уздовж його приток. Назва пов'язана з легендою про те, як руські богатири Кузьма та Дем'ян, перемігши Змія-Дракона, впрягли його в плуг і зорали величезні борозни. Залишки Змієвих валів збереглися по річках Віть, Красна, Стugna, Трубіж, Сула, Рось і сягають місцями кількох десятків кілометрів у довжину і до 10 м заввишки [1, с.647].

Ці споруди довгий час залишалися загадковими пам'ятниками давньої історії України, хоча починаючи з XIX ст., про них писали ряд дослідників. Відсутність джерельних даних породжували різні гіпотези про час виникнення Змієвих валів та їх будівельників.

Дослідження Змієвих валів на Київщині, розпочате в першій половині XIX ст., до недавнього часу обмежувалося описом та картографуванням їх залишків. Тим не менше це далеко не другорядне завдання до кінця не вирішено. Величезна протяжність і важкодоступність валів, що перетинають поля, городи, пустирі, ліси, болота, річки, утруднювали їх візуальне обстеження, обміри і складання планів. В основному оглядалися порівняно невеликі ділянки валів, розташовані ближче до Києва. У поодиноких випадках дослідники XIX – початку XX в., користуючись доступними відомостями, складали зведені плани, умовно проводячи на карті лінії валів між відомими пунктами їх знаходження. Достовірність таких планів залежала від повноти та об'єктивності джерел інформації, отриманих з других рук. Коли назріла необхідність археологічного вивчення Змієвих валів, ці споруди на багатьох ділянках вже не збереглися.

Перша коротка інформація про Змієві вали по річці Рось була опублікована у 1844 р. дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей Тетбу-де-Маріні.

Найбільш ранній план Змієвих валів у межиріччі Дніпра – Росі – гравюра на міді 1837 р. зберігається у ЦНБ НАН України. На плані частина відомих валів не показана, але вали зображені в місцях, де вони вже не збереглися [2, с.466].

У 1848 р. була видана робота І. І. Фундуклея "Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии", в якій поряд з іншими категоріями старожитностей дається опис місця розташування і зовнішнього вигляду Змієвих валів. Щодо датування часу їх спорудження, то він вважав, що вони були зведені за римських часів, використовуючи легенду про будівництво оборонних валів Трояна (к. I – II ст.н.е.) [3, с.119]. Ці ж відомості про вали увійшли у роботу краєзнавця М. Грабовського, опубліковану польською мовою в 1850 р.

Більш ґрунтовні дослідження Змієвих валів проводять Л. Потилевич, В. Антонович та Л. Добровольський. Основними напрямками діяльності дослідників були пошуки відповідей на питання датування та укладання карти Змієвих валів.

Л. П. Похилевич свідчив: "...до нашествія татаръ и до разоренія Києва о Вышгородъ безпрестанно упоминается въ лѣтописяхъ. Въ этотъ же періодъ времени укрѣпленъ онъ и насыпани окружающіе его валы и могилы, а подъ стѣнами произошло множество междусобныхъ битвъ и княжескихъ дракъ..." [4, с.1].

Інтерес до Змієвих валів виявляв відомий історик М. А. Максимович. У 1869 р. в листі голові Московського археологічного Товариства він виклав результати свого огляду Переяславських валів у межиріччі Трубежа – Сули і пропонував зняти їх точний план. На початку ХХ століття київським археологом Л. Добровольським були візуально вивчені, ретельно описані і складені плани двох оборонних ліній в межиріччі Дніпра-Ірпіня: вал по рікам Віта і Бобриця і вали по лівому берегу Стугни та вододілу між Стугною і Ірпінем. Найближчий до Києва вал по річкам Віта і Бобриця залишився поза увагою дослідників, а у відомості В. Антоновича про вали межиріччя Стугни-Ірпіня Л. Добровольським було внесено суттєві поправки та уточнення.

Паралельно з дослідженнями Л. Добровольського було опубліковано два плани досліджуваних валів під керівництвом Б. С. Стелецького. Вони не були оригінальними (Б. Стелецький вали не досліджував), але відрізнялися від планів Л. Добровольського більш кваліфікованим графічним виконанням. На першому плані він повторив помилки В. Антоновича, а другий план був виправлений за даними Л. Добровольського.

Саме працями Л. Добровольського, фактично закінчилося століття первинного картографування Змієвих валів на Київщині. Складання опису і схем валів було цінним історичним доробком. Також дослідник відзначав, що річки Дніпро, Ірпінь, Стугна утворили навколо Києва територію майже трикутної форми. Колись більш повноводні, з широкими (до 3 – 4 км) заплавами, ці річки являли собою важкопрохідні природні рубежі. Території, обмежені ними, після з'єднання їх берегів у південній частині валами, виявлялися укріпленими районами з круговою обороною. Щодо функціонального призначення Змієвих валів, то дослідник, який дослідив вали по річках Віта, Бобриця та Стугна, дійшов висновку, що вони були споруджені для захисту Києва. Будівництво їх він відносив до давньоруського періоду або ж "до початкового часу існування державного життя на Русі". Проте в деяких публікаціях він відмічав відсутність даних для датування валів [5, с.31].

В наступні півстоліття Змієві вали майже не привертали уваги дослідників, хоч в цей період почався активний розвиток археології. Однак розкопки пам'яток, які не були придатними для заселення і не мали культурного шару, вважалися безнадійними, або ж, врешті-решт справою довгою і малоперспективною.

Фактично до 70-х років XX століття ґрунтовних досліджень і публікацій стосовно проблеми Змієвих валів не було. Слід відмітити, що радянські вчені, хоч і цікавилися картами Змієвих валів Київщини, не працювали над їх уточненням, обмежуючись розглядом найближчих до Києва валів. Глибше вони зосередилися над розкриттям питання щодо періодизації валів. Такими дослідниками були: Н. Воронін, А. Бугай, М. Кучера, Є. Ковальчик та деякі інші. В 1946 – 1947 рр. вал по правому березі нижньої течії Сули та відрізки валів по р. Стугні дослідив Ф.Б. Копитов.

Н. Воронін в своїй статті "Крепостные сооружения", вміщеній у книзі "История культуры древней Руси", навів карту Б. Стеллецького, а П. Раппорт у статті "К вопросу о системе обороны Киевской земли" подав ту ж карту з урахуванням зауважень Л. Добровольського [6, с.293]. У 1969 році Є. Ковальчик у статті "Змієві вали" синтезувала карти В. Антоновича і Б. Стеллецького і доповнила їх даними німецьких військових карт району Здвижу і Тетерева. Цілком зрозуміло, що її карта повторює всі помилки використаних джерел.

В історіографічному плані стаття Є. Ковальчик має велике значення. Вона базується на літературних даних, зачіпає широке коло питань, але головна увага приділяється виявленню місцезнаходження та протяжності лінії валів [7, с.97]. З допомогою великомасштабної топографічної карти Є. Ковальчик вдалось довести недостовірність схеми валів В. Антоновича в межиріччі Здвижа – Ірпеня – Удави, але при цьому були допущені помилки в реконструкція оборонних споруд. Використані нею німецькі військові карти району Тетерева і Здвижу не могли показати слідів зруйнованих валів. Ні В. Антонович, ні Є. Ковальчик не знали того, що будівельники валів враховували орографічні гідрографічні особливості територій. Найважливішим недоліком карт Є.Ковальчик, є те, що в них не можна виявити ніякої системи в розміщенні окремих ділянок валів, але така проблема існує й в інших дослідників. Одна з причин цього криється в тому, що автори не вивчали ні однієї з ділянок валів на місці, а створювали карти за літературними джерелами та різними уривчастими відомостями. Відносно датування Змієвих валів, то дослідниця погоджується з В. Антоновичем, відносячи будівництво валів до раннього середньовіччя (VIII - XIII ст.).

Наприкінці 60-х років XX ст. розвідкою Змієвих валів зайнявся київський ентузіаст-краєзнавець А. С. Бугай. За підтримки Українського товариства охорони пам'яток історії та культури під його керівництвом обстежені майже всі як збережені, так і зруйновані вали Київщини, які ще простежувалися на поверхні землі. Вже на початку досліджень з'ясувалися випадки невідповідності картосхеми В. Б. Антоновича та Є. Ковальчик дійсному місцю розташування валів. А. С. Бугай склав нову схему Змієвих валів. Вона виконана на аматорському рівні - лінії валів нанесені приблизно за місцезнаходженням на географічній карті населених пунктів, біля яких вони проходять, і, безперечно, фактичні помилки: в місцях перетину валів і зміни їх напрямів або за залишки Змієвих валів традиційно прийнято

споруди абсолютно іншого характеру. Не дивлячись на те, це була перша зведена схема валів Київщини, яка зафіксувала результати їх безпосереднього огляду на місцевості. Слід зазначити, що Бугай А.С. проводив дослідження в період незадовільного збереження більшості Змієвих валів. Збір даних про них потребував великих зусиль і ретельних пошуків, особливо на розораних ділянках землі.

Обстежуючи вали, А. С. Бугай виявив в них вугілля від згорілих колод, вік яких був визначений радіовуглецевим методом. На підставі отриманих даних він датує вали II ст. до н.е. - VII ст. н.е. На опублікованій ним картосхемі валів вказані дати радіовуглецевого аналізу в місцях взяття проб вугілля. Всього відзначено 14 дат для дев'яти ліній валів в межах 150 р. до н.е. - 550 р.н.е., в тому числі дві дати - II-І ст. до н.е., по одній - II і III ст., шість - IV ст., дві - V ст. і дві - VI ст. Якщо оцінювати отримані дані об'єктивно, то вали датуються II ст. до н.е. - VI ст.н.е. [8, с.79].

Щодо датування валів, установленого А.С. Бугаєм, то чимало дослідників погоджувалися з таким висновком та відзначав його важливість. Зокрема, український історик Ф.П. Шевченко стверджував: "...час створення валів - питання першорядної важливості. Воно визначалося досить приблизно від VII-VI ст. до н.е. і до IV-V ст. н.е. Вельми великий відрізок часу - дванадцять сторіч. А без більш точного встановлення часу немає можливості відтворити умови зведення цих грандіозних споруд і пов'язати їх з іншими історичними подіями. Звичайно, ще будуть потрібні дослідження, але вже перші результати з'являться поштовхом до вирішення й інших питань, наприклад, про населення української території в ті далекі часи, про цілі споруди валів і т. д..." [9, с.6].

Український історик, доктор історичних наук В. Довженок писав: "...Датування будівництва валів надзвичайно цікаве. В історичному плані воно збігається з дуже важливим періодом становлення східного слов'янства. Крім того, відомо, в цей час слов'янам доводилося вести важкі війни з народами, наступом на Європу зі сходу. І цілком закономірним було спорудження потужної оборонної системи. Судячи з результатів аналізу, вали зводилися протягом багатьох століть. Це говорить про те, що на даній території проживало безперервно одне й те ж населення. А час будівництва підходить майже впритул до першої письмової згадки про Київську Русь. Є підстави сподіватися, що ми стоїмо біля відповіді на питання "звідки пішла Руська земля..." [10, с.6].

Одним із перших дослідників, який заперечував давньоруське походження Змієвих валів, був В. Г. Ляскоронський. Він це пояснював тим, що вони виходять за межі Київської Русі і що давньоруські літописи говорять про них, як про вже не функціонуючі оборонні споруди. В своїх судженнях він опирався на результати археологічних досліджень. Проте його висновки були неточні та помилкові. Помилкою було також те, що він датував вали по тих курганах та городищах, що знаходилися в лініях валів. Враховуючи свідчення Брунона, яке М.М. Максимович і В.Б. Антонович сприймали як доказ давньоруського походження, В.Г. Ляскоронський

допускав можливість використання Володимиром вже існуючих довгих валів. Для остаточного вирішення проблеми дослідник вважав необхідним провести археологічні розкопки, також городищ і курганів, що були з ними в тісному зв'язку. Слід відмітити, що дослідження В. Г. Ляскоронського було єдиною, хоч і невдалою спробою визначити датування змієвих валів за археологічними даними. Ще однією помилкою дослідника було те, як він відмічав, що в багатьох місцях валу знаходились предмети, які відносились до дуже віддаленої епохи [11, с.205].

Він приводить приклад знайдених кісток людського скелета, пофарбованих в червоний колір та уламки кераміки. Але вони могли потрапити в вал при його спорудженні, в такому разі знахідки не дають підстав для ствердження про вік валів. Тим більше В. Г. Ляскоронський вважає, що захоронення влаштували вже в існуючому валі.

М. Ю. Брайчевський у 1952 р. висловився проти датування Змієвих валів скіфським часом. Він відзначав, що існування таких валів в умовах общинного ладу за відсутності єдиної централізованої влади і єдиної військової організації безпідставне. Змієві вали захищали не степ, де в скіфський період виникла рабовласницька держава, а лісостеп. У ході своєї гіпотези М. Ю. Брайчевський запропонував датувати Змієві вали Середнього Подніпров'я періодом черняхівської археологічної культури II – V ст. н. е., яку він ототожнював з племенами антів. При цьому М. Ю. Брайчевський не заперечував існування валів давньоруського часу (вважав антською "ту частину Змієвих валів, що виникла до Київської Русі [12, с.299]"), проте місцезоположення цих валів не вказував. Пізніше М. Ю. Брайчевський уточнив, що до епохи Київської Русі можуть відноситися вали Київщини, а до черняхівської культури – вали Поділля.

П. Раппопорт у своїй статті "К вопросу о системе обороны Киевской земли" (1954) писав, що ділянку, обмежену Дніпром, Ірпенем та Стугною, ні в великокняжю доби, ні пізніше не являв собою в політичному відношенні самостійної території. Але тільки в 1965 р. він висловився більш виразно, що це пам'ятка не київська, а "іншої, значно більш давньої епохи". Однак, якої саме, він так і не сказав, посилаючись на те, що на прикладі валів в середині трикутника Дніпро - Ірпінь - Стугна зробити це неможливо [13, с.230].

П.А. Раппопорт, займаючись давньоруськими пам'ятками оборонного будівництва Київського Подніпров'я - городищами, не виявив чіткого зв'язку їх зі Змієвими валами. Пояснюється це обмеженістю території, на якій проводилося обстеження пам'яток, недостатнім знанням Змієвих валів і упередженою думкою про те, що городища повинні були обов'язково знаходитися на кінцях валів. Пізніше дослідник під впливом ранніх робіт В. Г. Ляскоронського відніс Змієві вали до скіфського часу. Це думка здавалося більш прийнятною, ніж гіпотеза М. Ю. Брайчевського. Адже укріплення Черняхівської культури з земляними валами взагалі невідомі, а оборонні споруди городищ скіфського часу були найбільш значними. Хоча М. Ю. Брайчевський у 1964 р. цілком виразно виклав думку про

давніоруському походження Змієвих валів Середнього Подніпров'я, це думка, як і раніше сприймалася як вказівка на один з можливих варіантів датування валів.

Питання про функціональне призначення Змієвих валів не викликало особливих розбіжностей у дослідників. Вони розглядалися як оборонні споруди проти кочівників. Оригінальної думки дотримувався Л. В. Падалка, вважаючи, що ці вали, які складалися з нетривкого ґрунту - піску і супіску, - не могли застосовуватися для оборонних цілей. Тому він вважав Змієві вали огорожами переважно для випасу і захисту худоби. Для захисту ж людей слугували округлі городища з замкнутим валом.

Л.В.Падалка не знав, що Змієві вали складалися не тільки із землі, але й з дерева. Свої висновки він робив на матеріалах досліджень ХІХ ст. колишньої Полтавської губернії і приводом для них слугувало змішання двох типів пам'яток - великих городищ скіфського часу та Змієвих валів, які він не розрізняв. Внутрішні частини городищ дійсно слугували для захисту жителів, а зовнішні частини, позбавлені культурного шару, могли використовуватися для випасу і захисту худоби [14, с.77].

І.М. Самойловский відносив Змієві вали Київського Лівобережжя до староруського часу, виходячи з логічних міркувань. Переяславські вали він вважав спорудами, які захищали стародавній Переяслав. Але в призначенні Змієва валу по лівому березі Дніпра сумнівався і допускав можливість, що він охороняв зі сходу Дніпровський водний шлях [15, с.101]. Але дослідник явно помилявся: оборонний рів вздовж вала знаходиться не зі сходу, а з боку Дніпра. Для правильної відповіді на питання необхідно більш конкретно визначити вихідні хронологічні дані. Адже споруджений вал не міг знаходитися в справному стані сотні років і функціонувати протягом усього давніоруського періоду. Наприкінці Х - першій третині ХІ ст. по Дніпру між Стугною на Правобережжі та Сулою на Лівобережжі проходив кордон Русі з кочівниками у Середньому Подніпров'ї. Вал на вказаній ділянці захищав Лівобережжя з заходу - з боку Правобережжя.

У 1974 р. почала працювати археологічна експедиція, утворена спеціально для вивчення Змієвих валів. Підсумки її багаторічної роботи були опубліковані в 1987 р. в монографії "Змиевы валы Среднего Поднепровья", написаної керівником експедиції Михайлом Кучерою, досвідченим археологом, фахівцем з давніоруським укріплень. На підставі аналізу робіт своїх попередників, письмових джерел і, головне, результатів розкопок М. Кучера переконливо довів, що основна частина валів, але не вся, побудована в правління київських князів Володимира Святославича і Ярослава Володимировича в кінці Х – на початку ХІ ст. для захисту кордонів Русі від печенігів. Вчений досліджував систему оборони, елементами якої були вали, реконструював їх первинний вигляд і навіть підрахував, що збудувати вал довжиною 1 км за один сезон могли 72 чол. (Як припускає дослідник, вали зводилися в три етапи протягом 19 років, і щорічно на їх будівництві працювало близько 3,5 тис. чол.) [16, с.155].

На жаль, в роки незалежної України інтерес до дослідження Змієвих валів згас, подальші археологічні розкопки не проводилися і питання часу зведення Змієвих валів на Київщині навіть з врахуванням солідних напрацювань експедиції М. Кучери продовжує лишатися відкритим і дискусійним.

У наш час спостерігається істотне зниження інтересу до історичних та археологічних досліджень і пам'яток історії, про це свідчить, зокрема фактична ліквідація Музею Історії Києва, рейдерський замах на територію Десятинної Церкви, руйнування історичних будівель і пам'яток Києва та інших міст. Ми, однак, сподіваємося на відродження інтересу до остаточного розв'язання загадки Змієвих валів у найближчому майбутньому.

Література

1. Большая Советская Энциклопедия. 3-е изд. М.: Эксмо, 2008. – С. 647
2. ЗООИД. – 1844. – Т. 1.
3. Фундуклей И.И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии, К., 1848.
4. Л.П.Похилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, К., 1868.
5. Добровольский Л.М. Водораздел Ирпеня и Стугны. Чтения в Историческом обществе. Нестора-летописца, К., 1910. – кн. 21. – вып.3.
6. Воронин Н.Н. Крепостные сооружения // История культуры древней Руси. – М.-Л., 1948. – Т.1.
7. Kowalczyk E. Waly Zmijowe // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1969. – Т. XVII, № 2.
8. Бугай А.С. Змієві вали Київщини // Український історичний журнал. – 1970. – № 6.
9. Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. – К., 1987.
10. Ямковий Л. За века до Аскольда и Дира. Возраст Змиевых Валов установлен // Правда Украины. – 1972. – 3 февраля.
11. Ляскоронский В.Г. Змиевы валы в пределах Южной России, их соотношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения // Труды XIII Археологического Съезда – М., 1907. – Т. 1.
12. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. - К., 1968.
13. Раппопорт П. А. К вопросу о системе обороны Киевской земли // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – К., 1954.
14. Падалка Л.В. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. // Труды ПУАК. – Полтава, 1905.
15. Самойловський І.М. Переяславські Змієві вали // Український історичний журнал. – 1971. – № 3.
16. Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. – К., 1987.

Магдебурзьке право на українських землях: історіографія питання

Магдебурзьке право та його застосування в Україні займає важливе значення в дослідженні українських істориків, правознавців та представників інших наук. Над даною проблемою вчені почали працювати ще з XVIII ст. під час кодифікації українського права. Початок поклали роботи М. Грушевського, В. Антоновича, В. Отамановський, М. Владимирського-Буданова, продовжили справу Д. Багалій, Ф. Тарановський. О. Маліновський, О.Компан, П. Сас, В. Дядиченко та інші. Після періоду затишшя дане питання почали зачіпати у своїх працях Н. Білоус, П. Музиченко, М. Кобилицький, Г. Гошко, І. Мельничук, Г. Гладка, К. Ровинська, Т. Винарчук. Незважаючи на ряд праць відомих авторів, до цих пір не існує єдиного комплексного дослідження становлення та розвитку магдебурзького права на українських землях, розподілу повноважень між органами самоврядування, їх ролі для розвитку міст. Із самоврядуванням пов'язаний тривалий період вітчизняної історії, а тому це явище заслуговує на увагу дослідників і вимагає подальшого наукового аналізу та концептуального переосмислення. Адже саме за допомогою магдебурзького права Україна перебувала в єдиному правовому просторі з іншими європейськими країнами, що підштовхувало їх до зближення та співпраці [3].

Значний внесок у вивчення даного питання зробили ще дореволюційні історики, яким вдалося зібрати та випустити в науковий обіг великі обсяги джерельних матеріалів. Перші кроки в дослідженні історії самоуправління міст було започатковано в другій половині XIX ст. у Київському університеті св.Володимира професором кафедри руського права М. В. Владимирським-Будановим. Вже у 1868 р. світ побачила його праця "Німецьке право в Польщі та Литві". За його участю також вдалося підготувати й опублікувати видання Київської Археологічної комісії "Акты о заселении Юго-Западной Росии", "Хрестоматію з історії руського права". Питання щодо магдебурзького права ставало все більш дискусійним, оскільки його сутність і роль в житті міст України до початку визвольної війни 1648-1654 рр. характеризувалася дослідниками вкрай суперечливо. Так, М. Ф. Володимирський-Буданов і В. Б. Антонович вважали його не тільки фактично не дієвим, а й руйнівним для демократичного слов'янського устрою. Також більшість істориків цього часу, зокрема М. Грушевський, Ф. Леонтович, наголошували, що магдебурзьке право є іноземним, привнесеним зовні право, яке не має жодного "ґрунту" в містах України та лише перешкоджало природному розвитку вічового устрою давньоруських міст на основі звичаєвого права. Лише М. Довнар-Запольський заперечував цю думку, зазначав, що історики перебільшують негативні сторони, оскільки право на

самоуправління впливало на більш швидке економічне зростання міст та їх розвиток [6, с.34].

Зарубіжні дослідники значно перебільшували значення західного права в історії українського міського устрою. Наприклад, німецькі дослідники XIX – поч. XX ст. стверджували, що до впровадження магдебурзького права в Україні, Білорусії, Чехії, Литві та Польщі не існувало міст в європейському розумінні. І лише завдяки йому в цих країнах вдалося розбудувати міста та створити в них устрій аналогічний німецькому, який сприяв їх економічному піднесенню та зміцненню. Це і не дивно, адже магдебурзьке право пішло саме з німецького міста, а тому дослідники хотіли піднести його роль для інших країн.

Тому перед радянськими істориками постало питання необхідності спростування даних тез. Наприклад, В. Д. Отамановський, дослідник історії міст Правобережної України, у своїй статті "Развитие городского строя на Украине в XIV-XVIII вв. и магдебургское право" зазначав, що необхідно визначити спільні й відмінні риси в процесі формування, розвитку українських і західноєвропейських міст, щоб визначити вплив на них магдебурзького права. Серед українських істориків у дослідженні даного питання відіграв також академік Української Академії наук Ф. Тарановський. Для дослідження магдебурзького права у 1919 р. було створено спеціальну комісію під головуванням академіка М. Василенка, яка проіснувала до 1934 р. [1, с.35].

Академік М. Тихомиров, проаналізувавши давньоруські правові джерела, стверджував, що міста Київської Русі ні в чому не поступалися західноєвропейським містам ні в соціально-економічному, ні в культурному розвитку; в них поступово складався устрій аналогічний західним, проте тут він спирався на місцеві особливості. Перебільшення ролі німецького права у виникненні міст піддавав критиці й член-коресподент АН СРСР Б. Рибаків. Історик з'ясував, що в X-XIII ст. давньоруські міста вже досягли високого рівня економічного розвитку та виступали центром ремісництва, розвиваючись за тими ж законами, що і міста Західної Європи.

Варто зазначити, що в радянській історичній науці існувала досить суперечлива ситуація. Головна причина якої – офіційна ідеологія. Групу істориків було репресовано, чимало праць – знищено. Наприклад, робота В. Романовського "Корпус магдебурзького права українськими містами". Офіційна суспільно-політична ідеологія СРСР не дозволяла поглиблювати дослідження проблем магдебурзького права, адже міське самоуправління в містах України запроваджувалося на засадах західноєвропейських правових традицій. А це, в свою чергу, суперечило радянському міфу про нерозривність історичної долі українського й російського народів. Історики та правознавці мали працювати обережно і помірковано, оскільки повністю проігнорувати факт запровадження магдебурзького права було неможливо – з ним пов'язана історія України декількох століть. Тому, щоб уникнути переслідувань, радянські історики зосереджувалися на соціально-економічними аспектам історії українських міст, питаннях класової боротьби, а

проблемам управління та правового статусу – уваги приділяли значно менше. Внаслідок цього окремих, цілісних праць присвячених магдебурзькому праву в радянській історіографії немає, лише в деяких розділах йдеться чи згадується про нього. Майже у всіх дослідженнях цього періоду магдебурзьке право висвітлювалося в негативному контексті, а самі дослідники не могли піти проти ідеологічних концепцій. Проте полеміка з цього питання тривала, обережно, з пересторогою висловлювалися думки та припущення.

Наприклад, вже вище згаданий В. Отамановський вбачав у праві міст на самоуправління прагнення польських королів знищити самобутній український устрій, який вже був сформований на засадах давньоруського права та мав більший демократизм, а тому оцінював його більш негативно. Проте історик зосереджується на принципах формування органів міського самоуправління, оминаючи увагою їх діяльність та вплив на економічний розвиток міст. Тому можна зробити припущення, що висновки науковця були підведені не в ході аналізу наукових фактів, а через ідеологічний підхід.

Протилежної точки зору дотримувалися О. Ф. Кістяківський, М. М. Ковалевський, Ф. В. Тарановський. Зокрема, Олександр Кістяківський підкреслював, що магдебурзьке право зазнавало зміни від місцевих звичаїв, що діяли поряд з ним та заміняли його. Д. І. Багалій поділяв думку останнього, наполягаючи на позитивному значенні магдебурзького права для розвитку ремесла та торгівлі. У той же час історик зазначав, що магдебурзьке право в містах Лівобережжя носило обмежений характер (це було пов'язано з постійним тиском козацьких старшин на справи магістратів та слабкістю міського стану).

Разом з тим Д. І. Багалій приділяв відносно мало уваги одній з найважливіших причин обмеженості магдебурзького права міст Лівобережної України у XVIII ст. – впливу царської адміністрації. Досить суперечливими були оцінки Дмитром Івановичем самої ролі міського управління щодо його ефективності: перші праці свідчать про занепад і бездіяльність установ; пізніші – про дієвість магдебурзького права, незважаючи на перешкоди адміністрації [1, с. 23].

Трактуючи історію магдебурзького права в історико-юридичному плані, Д. І. Багалій в той же час приділяв увагу і соціально-економічним аспектам теми. Вчений зумів встановити залежність ступеня самоврядування міст від їх економічного положення, охарактеризував земельні володіння лівобережних міст, розвиток у них торгівлі.

Тривали дослідження магдебурзького права регіонального характеру. Наприклад, Я. П. Кісь, проаналізувавши розвиток міста Львова в епоху феодалізму, зауважував, що міське самоуправління забезпечувало незалежність міст від державних урядників, захищало їх від цілковитого поневолення та економічного розорення.

Дослідниця О. С. Копман підійшла до розгляду даної проблеми з боку аналізу регіональних особливостей магдебурзького права у площині

соціально-економічних та політичних процесів держав, до складу яких входили українські землі у др. пол. XVII ст. Завдяки цьому їй вдалося визначити закономірність етапу запровадження в українських землях магдебурзького права. На думку вченої, даний процес мав позитивне значення, оскільки дбав про добробут і розвиток міста більше ніж в тих містах, де не існувало самоуправління [7].

П. М. Сас, дослідник історії українських міст епохи феодалізму, впровадження магдебурзького права пояснював об'єктивними передумовами – зростанням товарно-грошових відносин. На його думку, саме на основі права на самоуправління в українських містах склалися сприятливі умови для подальшого соціально-економічного розвитку та збільшення торгово-ремісничої діяльності міщан. У своїй праці "Феодальныя города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в." автор звертав увагу на особливості формування органів місцевого самоврядування, їх склад та повноваження. Наголошує на тому, що магдебурзьке право в містах не тільки мало свою специфіку, але й переймало його від польських міст вже видозміненим.

Я. Д. Ісаєвич також підтримував цю думку, вважаючи, що магдебурзьке право пристосовувалося до місцевих суспільно-політичних умов, правових традицій, соціально-економічного рівня розвитку [4, с.13].

Вчений В. А. Дядиченко аналізував структуру та склад органів міського самоврядування Лівобережної України кінця XVII – поч. XVIII ст. Зазначав, що крім війта, бургомістрів, райців та лавників велику роль в самоуправлінні відігравали й городові отамани, які втручалися в справи міського управління полкової та сотенної старшини. У результаті такого поєднання в містах Лівобережної України склалася особлива структура управління. Проте питання про розмежування функцій органів самоуправління, існування між ними суперечок та причин їх виникнення до цих пір залишається відкритим.

О. І. Путро також здійснював дослідження самоврядування міст Лівобережної України другої половини XVIII ст., проте головну увагу зосередив на посиленні втручання царської адміністрації в міське самоуправління. Зокрема на запровадження в Російській імперії загальних міських та шестигласних дум, до яких перейшла більша кількість повноважень магістратів та ратуш. Скорочення можливостей функціонування органів самоврядування і свідчило, на думку вченого, про занепад магдебурзького права в містах України. Не всі дослідники погоджуються з даною думкою. Наприклад, Т. В. Винарчук наголошував, що не можна пояснювати кризу самоврядування лише політикою уряду, а необхідно шукати більш об'єктивні причини занепаду магдебурзького права в містах Лівобережної України.

Щодо міст Південної України, то тут відомими є дослідження історика О. І. Дружиніна. У своїй роботі автор наголошував, що тут магдебурзького права як такого не існувало. Самі міста почали виникати із посиленням центральної російської влади. Управління ними формувалося на основі царського міського самоуправління, а тому лише колонії іноземців

користувалися правом самоврядування. В цьому регіоні були створені магістрати та ратуші міст, вони також виконували функції управління, проте нічого спільного з магдебурзьким правом вони не мали.

Своєрідним ренесансом у дослідженні магдебурзького права став період проголошення незалежності України. Тоді було знято негласну заборону на його всебічне та об'єктивне дослідження, активізувався обмін між українськими та зарубіжними дослідниками. Серед сучасних дослідників можна назвати О. Заяць, Н. Білоус, П. Музиченко, В. Марочкін, І. Усенко, В. Кіселичник та ін.

Наприклад, на думку П. Музиченко, магдебурзьке право було зняряд-дям полонізації та католизації українського населення; дане право ніколи не користувалося в Україні в повному обсязі. Але дослідник зазначає, що на першому етапі свого існування воно відіграло прогресивну роль в економічному розвитку міст.

І. Мельничук, розглядаючи магдебурзьке право, зупинився на одному регіоні – Східному Поділлі. Він також розглядав умови надання самоврядування містам, якими документами-грамотами це підтверджується. У висновку автор наголосив, що сучасним органам місцевого самоврядування варто звернути увагу на минулого досвіду, адже не даремно говорять: "Все нове – це добре забуте старе" [8, с.124].

У науковій літературі достатньо глибоко проаналізовані питання соціально-економічного розвитку українських міст, становлення ремісництва, піднесення торгівлі, функціонування та складу виборних органів самоуправління. Проте у більшості праць в центрі уваги стоїть історія міст, а питання розвитку самоуправління не відносилось до головних завдань наукових досліджень. Другорядність проблеми магдебурзького права зумовили відсутність комплексного дослідження зародження та розвитку самоуправління українських міст на різних історичних етапах; чіткого визначення відмінностей між магістратськими та ратушними містами в структурі органів самоуправління, їх функціями тощо. Тому, незважаючи на значну кількість досліджень, у яких порушувалися питання історії магдебурзького права, ще досі залишається багато перспективних напрямків дослідження даної проблеми.

Література

1. Багалея Д. Магдебургское право в левобережной Украине // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – Ч. ССLXXX. – С. 1–55.
2. Бойко І. Й. Застосування магдебурзького права у Галичині в складі Польського королівства (1349–1569 рр.) . – Електронний ресурс: режим доступу – http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/UZTNU/law/2008_2/002_boyko.pdf.
3. Винарчук Т. Магдебурзьке право в Україні: перспективи наукових досліджень. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Випуск XX. – Запоріжжя: Просвіта, 2006. – С. 393–397.
4. Гладка Г. Поширення магдебурзького права на українських землях (XIV – першої половини XIX ст.) : історико-правовий аспект. // Гілея: науковий вісник. – Випуск 51 (№ 9). – 2011. – С. 10–15.

5. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні, XIV – початок XVII ст. – Львів : Афіша, 2002. – 254 с.
6. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні. // Порівняльно-аналітичне право. – №3-1. – 2013. – С. 33–36
7. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні: XIV – перша пол. XIX ст. Історико-правове дослідження. – Львів, 2008. – 406 с.
8. Мельничук І. Магдебурзьке право Східного Поділля // Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Наукові записки. Серія: Історія. – 2003. – Вип. 6. – С. 122–124.
9. Тхор В. Про стан історії міст України XVII – XVIII ст.// Український історичний журнал. – 1974. – №8.

Помазан М. Б.

Розвідувальна служба запорозьких козаків в середині XVI – кінці XVIII ст.

Зростання інтересу до проблематики з козакознавства на сучасному етапі супроводжується появою новітніх досліджень з історії українського козацтва. Історики-дослідники висвітлюють різні проблеми українського лицарства: походження, звичаї, побут, діяльність гетьманів, полководців, військові кампанії, роль і місце козаків в українському державотворенні тощо. Однак, малодослідженим залишається питання про організацію розвідувальної служби на Запорозжі та її вплив на військове мистецтво низовиків.

Питання про сторожову службу, розвідку, залишається відкритим і на сьогодні у нашій молодій дежаві, адже розвідка і контррозвідка відіграє дуже істотну роль у існуванні держави. Як відомо, запорозькі козаки і, особливо, пластунський курінь Січі, були знані своїм вмінням охороняти кордони своїх володінь, маскуватися і добувати потрібну інформацію, що частково забезпечувало, як саме існування Січі у ворожому середовищі, так і успішне ведення бойових дій протягом декількох століть. Вивчення та аналіз даної проблеми може розкрити деякі секрети військової майстерності козаків, а також посилити інтерес до детального вивчення та поступового відродження певних звичаїв і традицій та елементів військового виховання. Це буде корисними для сучасного українського суспільства, зокрема, при підготовці фахівців для силових структур, патріотизму молоді.

Дана стаття є спробою висвітлення на основі історіографічної літератури питання організації та функціонування розвідувальної служби на Запорозжі у середині XVI – кінці XVIII ст.

Значний матеріал з питань функціонування розвідувальної служби ми можемо знайти у праці відомого українського історика, дослідника козаччини Дмитра Яворницького "Історія запорозьких козаків" (Спб., 1888). Крім архівних документів, Д. І. Яворицький використав документальні

збірки, мемуари та щоденники, дані топографії, археології, численний фольклорний матеріал, спогади старожилів. У козацьких літописах Самійла Величка, Самовидця, Г. Грабянки, відображена героїчна звитяга українського козацтва, до якої були причетні сторожова служба та розвідка. Важливий фактологічний матеріал містять сучасні праці: Мицика Ю., Плохія С., Стороженка І. "Як козаки воювали" (К., 1991), Л. Косенка "Козаки. Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі" (Х., 2007), О. Середюка, "Лицарі Сонця" (Луцьк, 2008), Русиної О., Горобця В., Чухліба Т. "Незнайома Клію Українська історія в таємницях і курйозах" (К., 2002). Т. Каляндрук у статті "Історія Пластунів та їх звичаї" (2003) яскраво описує деякі звичаї і традиції, які мали пластуни та їх діяльність. Деякі фрагментарні відомості з питань охорони кордонів та розвідки ми можемо знайти у спогадах іноземців, які відвідували території де проживали козаки і були свідками подій: Альберто Віміна, П'єр Шевальє, Жан-Бенуа Шерер, Гійом Левассер де Боплан, та інші.

Створення розвідувальної системи було започатковано козаками у XVI ст. з метою попередження збройних нападів татар. Для цього вживали заходів щодо організації отримання відомостей про дії татарських загонів ще до моменту їх появи на кордонах Запорозжя. На першому етапі свого існування козацька розвідка включала дозорну службу, яка існувала у вигляді форпостів із залогами, вартових команд та постів – веж із засобами сигнального зв'язку. Мобільність забезпечували патрульні роз'їзди у прикордонній смузі, розвідувально-диверсійні загони на ворожій території та морські розвідки. Грамотно проведена розвідка забезпечувала успіх у морських та сухопутних операціях. І навпаки: при допущенні помилок неминуче наступала розплата: полон, смерть [11, с. 153].

Організація й загальне керівництво розвідувальною діяльністю здійснювалось на старшинській раді, на якій була присутня обмежена кількість козаків: вищий керівний склад Запорозького війська й окремі запорожці. На ній приймалися рішення щодо розробки заходів та прийняття рішення на застосування Запорозького війська у разі загострення військово-політичної ситуації довкола Запорозжя. Для виконання завдань розвідки в Запорозькому війську були введені у XVII ст. посади товмачів (перекладачів). Відповідна мовна підготовка дозволяла товмачам переглядати майже всі іноземні документи, які надходили до Запорозької Січі, та виконувати розвідувальні завдання в іноземних державах. Чисельність та активність козацької розвідки залежала від військово-політичної обстановки в суміжних країнах. Наприклад, на початку 50-х років XVIII ст. кількість козаків, які здійснювали охорону та розвідку на кордонах Війська Запорозького становила 773 особи. Із зростанням турецької загрози наприкінці 60-х років XVIII ст. (станом на 4 вересня 1769 р.) чисельність запорозьких козаків, які забезпечували охорону кордонів Війська Запорозького на південному напрямку, складала 1274 особи [9].

Засобами розвідки у запорожців були бекети, редути, фігури й могили. Бекетами, або пікетами, у запорозьких козаків називалися прикордонні кінні

роз'їзди (патрулі), які об'їжджали південні та східні кордони запорозьких вольностей, особливо поблизу Дніпровського та Бузького лиманів. Тут запорожці завжди тримали особливі загони поблизу кримського кордону, що вели спостереження за пересуванням татарських загонів, та мусили негайно оповіщати запорозький Кіш, якщо супротивник вирушав у похід [15, с.234].

Найбільш відомим способом спостереження за появою неприятеля були так звані "фігури". Фігури – це ряд бочок, поставлених певним чином і пристосованих для сторожових цілей. Для кожної фігури брали 20 однотипних бочок (обсмадених) і одну без дна. Їх ставили у п'ять рядів одна на одну у формі правильного кола. Завдяки цьому розташуванню в середині фігури утворювалась порожнеча, куди наливали смолу. Фігури ставили біля редутів на відстані від чверті до півверсти одна від одної уздовж кордону. Коли бекетові козаки помічали, що татари вирушають у похід, вони запалювали фігуру, подаючи знак про небезпеку бекетовим козакам інших фігур. Чорний смоляний дим підіймався високо вгору і був видний на сусідніх заставах, де робили те ж саме, передаючи повідомлення далі по ланцюгу. Отже, звістка про небезпеку передавалась набагато швидше, ніж просувалися татарські загони. [4, с. 45–46]. При несенні служби на таких фігурах, вахта могла складати від дових неділь до місяця, командир загону мав необмежені повноваження за порушення дисципліни він навіть міг страчувати порушників. Всі вони були добре озброєні за різними даними кожен козак мав не менше двох коней [6, с.154].

Бекетами (пікетами) називали прикордонні роз'їзди вздовж південних і східних кордонів для спостереження за кожним рухом татар. Базою, де розміщувалися сторожові бекети, були редуті. Вони будувалися уздовж лівого берега Дніпра від гирла Орелі до гирла Кінських вод на відстані від 10 до 30 кілометрів один від одного і відігравали роль прикордонних застав. Але редуті будувалися таким чином, щоб з кожного з них було видно два сусідні зліва і справа. Редут являв собою велику казарму, де розміщувався особистий склад прикордонної варти. Будівля редуту покривалася очеретом, а навколо неї утворювалося велике подвір'я, обгороджене дерев'яним парканом. Службу в редуті несло приблизно 50 осіб [4, с.344].

Важливими спостережними пунктами за рухом татар у запорозьких козаків були могили. Більшість цих могил існувала ще до появи запорозької спільноти. В них було поховано представників знаті тих племен, які мешкали у причорноморських степах у давні часи. Запорожці користувалися ними як вже готовими земляними насипами і лише пристосовували їх для своїх стратегічних цілей. Для спостереження за степом вони споруджували також й власні земляні насипи, біля яких завжди робилися вали й рівчаки. Для спорудження таких насипів у запорожців існували спеціальні команди "могиляників", тобто саперів. Спостереження з могил було зручне тим, що наближення татарської орди можна було помітити з більшої відстані і визначити її рух, навіть не спостерігаючи її безпосередньо, а за іншими ознаками, такими як пташині зграї, що злетіли в повітря, або хитання

степової трави в різні боки. Для подання сигналів про небезпеку на курган втягували гармату, з якої палили залпом, коли помічали супротивника, або ж підпалювали сире багаття, попереджаючи про небезпеку його димом [11, с.156].

Необхідно також зазначити, що козаки несли дозорну службу і в інших місцях не тільки на могилах чи фігурах, а й у балках, ярах, урвищах, печерах, байраках, у важкодоступних місцях, які мали природне походження і відповідно старанно замаскованих укриттях. Це дозволяло їм залишатись не поміченими і вести сосереження за неприятелем. У разі небезпеки можна було сховатися від ворога і згодом повідомити все січове товариство [8, с.246].

З метою проведення більш глибокої розвідки в тилу потенційного ворога використовувались інші засоби. Це були обози чумаків і купців, бувші полонені козаки, втікачі від свавілля татарських мурз слуги – татари. Крім того, могли використовуватися і родинні зв'язки, відомо немало випадків, коли волею чи неволею українцям приходилось вступати в родинні зв'язки з сусідами – татарами. Своєрідними розвідниками були мандрівники кобзарі-співці. Вони мандрували по всій Україні співали пісень прославляли славне українське лицарство, а також збирали інформацію під час своїх подорожей розповсюджували заклики до повстань тощо. Дуже часто бували вони і в криму, ніхто не мав права їх чіпати. Тому вони приносили багато корисної інформації на Січ [6, с.154].

У походах завжди першим рухався козацький розвідувальний загін, який висилав на відстань до шести кілометрів розвідувальні роз'їзди. Далі йшов передовий загін, а уже потім основні сили. Це дозволяло завжди вчасно попередити про наступ ворогів і підготувати військо до бою [7, с.121].

Розвідувальний загін призначався для здобування розвідувальних відомостей на напрямках дій головних сил під час здійснення походу, створювався чисельністю до 100 осіб та діяв на відстані від 6 до 15 км попереду основних сил. Існували також розвідувальні роз'їзди – для ведення розвідки на кордонах запорозьких земель та під час походу. Під час походу роз'їзди висилались від головних сил або діяли від розвідувального загону на відстані до 6 км. Склад роз'їзду – від 5 до 10 осіб. Роз'їзні козаки – для безпосереднього огляду місцевості й окремих об'єктів. Висилались від розвідувального роз'їзду й діяли на відстані до 1 км. Склад – від 1 до 3 осіб. Посилаючись на матеріали Головного Управління Розвідки Міністерства Оборони України можна твердити, що площа ведення розвідки охоплювала приблизно 250 - 300 км/кв [9].

Для ведення спеціальної розвідки могли призначатись пластуни. На Січі існував такий курінь відомостей про його збереглося не багато всі вони оповиті легендами і загадками. Дослідник Т. Каляндрук пояснює брак пояснює брак джерельної інформації щодо пластунів такими фактами: поперше, іноземна історіографія, намагаючись зобразити Запорозьке військо збіговиськом свавільних втікачів-кріпаків, котрі не хотіли працювати "на

пана", всіляко затушовувала наявність у запорожців серйозних військових інституцій, в тому числі розвідувальної організації, та й ще й такої, корені і традиції якої сягають у далеку давнину. Адже тоді треба було б переписувати всю тодішню концепцію історії Запорожжя, що для окупантів було неприпустимим. Другою причиною було те, що самі пластуни намагалися оберігати свої таємниці від сторонніх очей. Адже вони були в першу чергу розвідниками, а які розвідники будуть виставляти напоказ усім свої секрети. Так, навіть про Пластунівський курінь маємо дуже мало документальних даних, основні ж бази пластунів були сховані від стороннього ока в плавнях, так званому "Великому Лузі", який для чужинців і непосвячених, був забороненою зоною. Саме там, заховані серед непрохідних плавнів, пластуни вишколювали свої кадри, приховуючи свою діяльність, як і кожна нормальна розвідувальна організація, під якоюсь невинною вівіскою, в даному випадку під маркою мисливського товариства. Крім того, як відомо, при зруйнуванні росіянами Запорізької Січі велику частину документів Січового архіву запорожцями було знищено, щоб вони не потрапили в руки ворогів, а частина вивезена в Туреччину, на Задунайську Січ і подальша доля їх невідома. Ймовірно, що саме документи про розвідувальну діяльність пластунів знищувалися в першу чергу, як особливо секретні. Але основні свої знання, з конспіративних міркувань, пластуни, як і зрештою всі січовики, передавали лише усно, не довіряючи їх паперу [2, с.24].

Діяльність цього куреня пов'язували з магією та козаками характеристиками. Про пластунську службу згадував й Еріх Лясота, який у 1594 році відвідав Запорозьку Січ з дипломатичною місією. Описуючи свою подорож через дніпровські пороги, він згадує, як запорожці несуть пластунську службу в засадах коло татарської переправи. "Біля цього порогу саме було близько чотирьох сотень козаків, які лежали на правому березі, поховавшись по кущах і заростях і витягнувши свої суденця, або човни на берег, їх послали сюди з табору, щоб перешкодити татарам, якби частина з них захотіла переправитися..." [5, с.103].

Цей курінь готував розвідників, диверсантів, потрапити сюди міг не кожен козак сюди відбирали лише найздібніших уся його діяльність трималася в таємниці. Кадри готувалися у плавнях за межами Січі. Пластуни займалися полюванням, виставляли себе мисливцями, що було чудовим прикриттям для ведення таємничої діяльності, а також важливим елементом тренування. Полювання вчить маскуватися, орієнтуватися на місцевості розвивало так зване шосте чуття та ще багато іншого. Повзком, притулившись до землі, прихований густою травою, прокрадався пластун до самого не приятеля, виглядав все, що йому було потрібно і відходив так само непомітно. На самій Запорозькій Січі пластуни виконували функції своєрідної "служби безпеки", вишукуючи підозрілий елемент та вилловлювали різного роду шпигунів, які засилялися на Січ із різних держав. Львівський дослідник Т. Каляндрук відмічає, що основним завданням пластунів була розвідка і охорона кордонів Запорожжя від несподіваних нападів ворога. Особливо було складно боротися з ворогами, які через плавні

═══════

непомітно прокрадалися на козацькі землі. Для отримання необхідних відомостей чи проведення диверсій, пластуни не рідко самі прокрадалися у тил ворога, роблячи інколи рейди по 160 км. і більше. У таких рейдах пластуни мусили розраховувати виключно на власні сили [3, с.223].

Щодо чисельності пластунів то за даними Головного Управління Розвідки Міністерства Оборони України в 1755 році чисельність пластунів в курені складала 441 особу; у 1759 році – 541 особу; у 1769 році - 269 осіб [9].

Дослідник Тарас Каляндрук припускає, що військове мистецтво пластунів сягає своїми коренями ще традицій арійської бойової культури. Так, відоме мистецтво як переховування у воді за допомогою очеретини, відоме ще з антських часів. Про яке нам повідомляє Маврикій у творі Стратегікон: "Досвідчені вони також і в переправі через ріки, перевершуючи в цьому відношенні всіх людей. Мужньо витримують вони перебування у воді, так що часто деякі з числа тих, що залишаються вдома, захоплених знеацька раптовим нападом, поринають у пучину води. При цьому вони тримають в роті спеціально виготовлені великі, видовбані в середині очеретини, які доходять до поверхні води, а самі лежачи навзнік на дні ріки, дихають з їх допомогою і це вони можуть робити на протязі багатьох годин, так що абсолютно не можна догадатися їх присутність..." [14, с.24].

До таких висновків у своїй праці "Історичні витоки українського лицарства" приходять дослідник Юрій Фігурний він зазначає, що козацька традиція військової підготовки молодих воїнів своїм глибоким корінням сягає прадавніх індоєвропейських часів [13, с.40].

Історичні джерела стверджують, що пластуни настільки майстерно володіли кинджалом, що метнувши його могли зняти вершника на скаку. Крім розвідувальної, пластуни на Запорозжжі виконували ще одну важливу функцію,- набирали дітей та молодих хлопців для поповнення січового товариства. Особливим подвигом серед козаків вважалося переманювання або викрадення дітей своїх ворогів – багатих польських магнатів, турецьких беїв, чи татарських мурз, і їх виховання справжніми козаками [12, с.238].

У період Національно - визвольної революції Богдана Хмельницького Було запущено диверсійну службу. Рейдові групи козаків засипали або отруювали колодці, влаштовували степові пожежі, розкидували на бродях металеві шипи, підривали мости тощо. підготовка [1, с.210].

Джерела засвідчують, що взимку 1651 року під загальним контролем українського гетьмана Б. Хмельницького та безпосереднім керівництвом козацького старшини Тарасенка (Стасенка) було проведено одну з найграндіозніших у тогочасній Європі розвідувальних операцій. До Корони Польської було направлено близько двох тисяч українських шпигунів, які повинні були збирати найрізноманітнішу інформацію, проводити диверсійні акти тощо [10, с.123]. Якщо спиратися на те, що основну ударну силу війська Б. Хмельницького становили Запорозькі козаки то напрошується той факт, що на службі у гетьмана були і добре навчені пластуни, які і виконували найскладніші завдання у таких кампаніях. Добування відомостей агентурною розвідкою здійснювалось шляхом спостереження,

вивідування, підслуховування тощо. Так, 21 лютого 1743 року козак - розвідник у гурті рибалок з відповідною "легендою" виконував розвідувальні завдання уздовж р. Дністер в районі м. Бендери. В результаті особистого спостереження та вивідування у місцевого населення козаком були зібрані відомості щодо чисельності та місцезнаходження татарського загону [9].

Отже, запорозьке військо мало добре налагоджену розвідувальну службу, на Січі існував утаємничений "пластунський курінь", який готував розвідників і диверсантів. Розвідники відзначалися особливими вміннями порівняно з іншими козаками. Підступи до Вольностей Війська Запорозького пильно охоронялися козаками, при наближенні ворога за допомогою вогню і диму передавався сигнали, які доходили до Січі швидше ніж ворог потрапляв до неї. Під час походу у тил противника посилались лазутчики, які розвідували обстановку у ворожому таборі, виконували різноманітні диверсії. На марші військо завжди розсилало розізди в перед, що давало можливість не бути заскоченим зненацька і не потрапити на засідку. Вдало проведена розвідка у війні це половина успіху у бою, а у козаків їй прділялась велика увага. Цим частково можна пояснити успіх славних лицарів - запорожців у військових діях.

Література

1. Веденеев Д. Організація розвідувально-дозорної служби українського козацтва // Українська козацька держава: шляхи і витоки історичного розвитку / Відп. ред. В. А. Смолій. – Київ-Черкаси, 1995. – С. 208–210.
2. Каляндрук Т. Історія Пластунів та їх звичаї // Военна історія. – 2003. - № 5-6. – С. 23 – 25.
3. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв. – Львів: ЛА "Піраміда", 2007. – 304 с.
4. Косенко Л.О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. – Х.: Школа, 2007. – 576 с.
5. Лясота Эрих Дневник // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – Вып. 1. – 182 с.
6. Макаров П. Организация разведки и контрразведки Войска запорожского низового // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", - 2003. - № 12. – С. 153–156.
7. Мицик Ю. А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьке козацтво / Ю. А. Мицик, С. М. Глохій, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 301 с.
8. Параций В. Розвідники та прикордоння як спеціальні види військово-функціональної діяльності українського козацтва ХХІ - ХУІІІ ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", - 2011. - № 20. – С.244–246.
9. Розвідка Запорозької Січі // [Електронний ресурс]: Головне Управління Розвідки Міністерства Оборони України. – Режим доступу: <http://gur.mil.gov.ua/content/retro1.html>
10. Русина О. Незнайома Клію: Українська історія в таємницях і курйозах ХV–ХVІІІ ст. / О. Русина, В. Горобець, Т. Чухліб. – К.: Наукова думка, 2002. – 311 с.
11. Середюк О. Лицарі сонця: історичний нарис. - Луцьк: ВАТ "Волинська обласна друкарня", 2008. – 476 с.

12. Сокульський А. Українське прикордоння і козаки на степовому кордоні // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", 2012. – № 21. – С.142–146.

13. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства. – К.: Видавничий дім "Стилос", 2004. – 308 с.

14. Маврикій "Стратегікон" / Червінський В. І. Історія України: Джерельний літопис / В. І. Червінський, М. І. Обушний, Т. Ю. Горбань. – К.: Дирекція ФВД, 2008. – 799 с.

15. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Пер. з рос. І. І. Сварника. – Львів.: Світ, 1990. – Т. 1. - 319 с.

Ребенок В. В.

Взаємини українських козаків і Московії кінця XVI - першої третини XVII ст. крізь призму історіографічного аналізу

Сьогодні Україна опинилася перед доленосним вибором свого майбутнього геополітичного курсу і проблемою місця держави на Європейському континенті. Так склалося історично, що україно-російські відносини, які відігравали протягом трьох з половиною століть одну з головних ролей в історії України, продовжують грати виключну роль у розвитку нашої країни.

В контексті сказаного, важливо зазначити, що застарілі уявлення та стереотипи про взаємовідносини України та Росії сприяли розколу українського суспільства, якому сьогодні доводиться знаходити адекватні відповіді на виклики сучасності. Адже загарбання Росією української території (Крим) не сприяє встановленню порозуміння та добросусідських взаємовідносин, а, навпаки, викликає непорозуміння та конфронтацію.

Тому постала нагальна потреба скрупульозного вивчення витоків зародження та розвитку українсько-російських взаємовідносин починаючи з другої половини XVI століття. Адже цей період є початком становлення постійних політичних контактів між українськими козаками та російським урядом, активної участі українських козаків у польсько-московській війні Стефана Баторія. Не проаналізувавши детально даний період, важко зрозуміти непрості відносини між Україною і Росією в сучасності.

Актуальність даного питання зумовлена тим, що історія козацтва кінця XVI ст. та безпосередньо участь українських козаків у війнах Речі Посполитої з Московією в цілому й досі досліджена недостатньо. Оскільки в радянській історіографії намагалися замовчувати теми, котрі, як вважалося, можуть кинути тінь на віковичну дружбу українського та російського народів. І на жаль, у дослідженнях новітнього часу, як і на попередніх етапах, недостатньо уваги приділяється історії відносин українських козаків з московською державою кінця XVI століття. Що пов'язано із недостатньою джерельною базою та заполітизованістю питання в контексті українсько-російських відносин.

Автор статті ставить за мету зробити спробу переоцінки значення взаємозв'язків українських козаків з московською державою кінця XVI століття, проаналізувати політику Московії щодо українських козаків та визначити позицію яку займало козацтво в цих відносинах спираючись на джерела та історичні доробки попередників.

Про українських козаків та їх стосунки з Московією зустрічаємо свідчення вже у сучасника тих подій Ф.Софоновича, який у своїй "Хроніці" тезово повідомляє про приєднання Сіверських земель до Московії та про участь українських козаків у польсько-московських війнах [20].

Найдокладніші відомості про козаків, доповнені цікавими зауваженнями і оцінками, подав Еріх Лясота у своєму подорожньому щоденнику. Він перший із авторів вжив термін "Січ". Лясота був першим послом європейської держави, який відвідав Січ, і ця подія стала однією із важливих віх в історії козацтва. Він провів на Січі більше місяця, що дало йому змогу досить ґрунтовно ознайомитися з козацькою республікою і зафіксувати свої спостереження та враження. Еріх Лясота описує свою зустріч з московським послом В.Никифоровичем, таким чином засвідчує наявність дипломатичних відносин українських козаків з Московією [14].

У 80-х р. XVIII ст. на замовлення московського уряду вийшли статті російського історіографа Г.Міллера про українських козаків. До запорожців Міллер ставився з неприхованою ворожнечею через те, що вони завжди давали притулок втікачам, в тому числі й з Московії. Він робить висновок, що існування Запорізької Січі суперечить інтересам Російської держави, що запорожці не мають жодних прав на зайняту ними територію [5].

З істориків кінця XVIII ст. слід згадати О.Рігельмана, який написав працю з історії козацтва "Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще" [16]. Він тривалий час працював в Україні, зокрема, на півдні, де, перебуваючи в оточенні запорожців, близько знайомиться з їхнім побутом, звичаями і це викликає неабиякий інтерес до історії козацтва.

Літописна оповідь про Малу Росію О.Рігельмана визначається яскраво вираженою компілятивністю і наявністю ряду запозичень. Історик стверджує, що українські козаки переселилися на Дон і там заснували місто Черкаськ, що майже всі українські козаки по 1562 р. перебували під владою російського царя і тому російські загони без перешкод ходили на татар козацькою територією. У роботі відсутня інформація про участь українських козаків у польсько-московських війнах, але коротко згадується про їх участь у бойових діях на стороні польсько-литовського війська в період "Смути". Самих козаків О.Рігельман зображував ватагою розбійників, хоча вихваляв їх мужність та вважав руйнування Запорізької Січі закономірним історичним явищем [16, с.123–124].

У XIX ст. відбувається становлення основних теорій витоків української козащини, започатковуються народницькі та державницькі підходи до трактування історії козацької доби, які згодом переростуть у наукові напрями. Найбільш відомим істориком у першій половині XIX ст., який висвіт-

лив історію українського козацтва в контексті історії України, був Д.Бантиш-Каменський. У "Истории Малой России" він припустився ряду помилок та неточностей, не проаналізувавши критично джерела, проявивши консерватизм суджень. Праця має описовий характер, а українське козацтво загалом трактується з суб'єктивно-оціночних позицій проімперського характеру. Значна увага дослідника приділяється взаємовідносинам козаків та Московії, зокрема, згадується спільний похід українських козаків на чолі з отаманами Глинським і Єськовичем та російських стрільців під керівництвом дяка М.Ржевського на Іслам-Кірмен, про допомогу українських козаків у 1585 році Молдові на прохання російського уряду [1, с.78–105].

Особливістю розвитку української історіографії другої половини XIX та початку XX ст. стало домінування, а, відповідно, і певна конкуренція в ній двох наукових напрямів – народницького та державницького, які істотно збагатили методичку історичних досліджень широким застосуванням конструктивних історико-документальних та історико-етнографічних підходів до вирішення багатьох раніше недосліджених питань історичного минулого. Саме такими якостями позначені козакознавчі праці українських істориків народницького спрямування М.Максимовича [12], М.Костомарова [9].

М.Костомаров вважає, що Січ заснувала козацька сірома, а саме козацтво є продовженням народної стихії. Вчений пише про активну участь у зовнішній політиці Речі Посполитої козацького війська: "Пани запрошували козаків у свої походи, так Мнишеки та Вишневецькі з їхньою допомогою водили до Московської держави самозванців. Польські королі не раз користувались їхніми послугами..." [9, с.195]. А в тому, що козаків польський уряд весь час намагався використовувати, вони винні самі, вважає дослідник, показуючи їхню залежність від прийдешніх "господарів", навколо яких вони могли зібратися, "давали притулок самозванцям, і взагалі допомагати сміливим шукачам пригод у козаків було звичаєм" [9, с.230].

М.Максимович дотримувався думки, що козацтво розвинулося як особливий стан малоросійського народу серед інших станів, що козацтво було званням, а не станом, а козаки – не хто інші, як українці. Вчений звернув увагу на участь українських козаків у польсько-московських війнах XVI ст. визначаючи лише їх наявність без аналізу відповідних подій [12, с.197–200]. Аналізуючи похід П.Сагайдачного на Москву 1618 р., М.Максимович пояснював його причини тим, що "Сагайдачний ішов на Москву не для себе, а на допомогу своєму королевичу" [12, с.222]. Він зробив припущення, що П.Сагайдачний у подальшому планував об'єднати Україну з одновірною Московією, а тому й відмовився від штурму російської столиці. На думку вченого гетьман вважав, що в той момент Україна ще не була готова до об'єднання з Московією, вона повинна була зміцніти. Діяльність П.Сагайдачного М.Максимович називав подвигом і зазначає, що "гетьман був охоронним щитом України і зробив для неї все, що тільки можна було зробити підданому польського короля, не підіймаючи зброю проти поляків..." [12, с.226].

Наприкінці XIX – на початку XX століть друкуються праці з історії Запоріжжя Д.Яворницького, зокрема його тритомна "История запорожских казаков" [26]. У своїй роботі вчений висвітлив зародження та розвиток взаємовідносин українських козаків з Московією, які часто були суперечливими та ситуативними. Аналізуючи літописи, вчений прийшов до висновку, що у 1568 р. українські козаки брали участь у Лівонській війні і разом із загоном гетьмана Ходкевича були задіяні в осаді московської фортеці Ули.

Д.Яворницький зазначав, що Москва намагалася підтримувати дружні стосунки із запорожцями, а за охорону московських кордонів цар посилала козакам гроші, муку, подарунки. Приділив увагу автор й участі українських козаків у Лівонській війні 1600 – 1602 рр. під керівництвом С.Кішки [26, с.129], а також у походах Самозванців. Зокрема дослідник вказує, що у місті Севську до Лжедмитра I підійшли 12 тисяч козаків; з них: 8 тисяч – кіннота, 4 тисячі – піхота, 12 гармат. Історик зазначав, що більшу частину війська Лжедмитра II склали українські козаки, які воювали на території Московії протягом всього періоду Смути [26, с.141]. Вчений дійшов висновку, що для Московської держави українське козацтво було важливим інструментом геополітичної маніпуляції для боротьби з татарами та польсько-литовськими магнатами [26, с.64]. Праці вченого наповнені значною кількістю джерельних матеріалів що збагатили козакознавчі дослідження, а також сприяло об'єктивному розумінню ролі українських козаків в історії України.

Найважливіше місце в дослідженні українського козацтва належить видатному українському історикові М.Грушевському, який опрацював значну кількість документальних джерел. Козацтво, вважає історик, – це бідний, не оселений, відважний люд, що промишляв козацтвом, офіційні згадки про яких з'являються в кінці XV ст. Вчений-історик приходив до висновку, що інтереси захисту кордонів і спільної боротьби з Кримом приводили до спільних походів литовсько-польського та російського військ, незалежно від офіційної політики обох урядів. А польсько-литовський уряд своїми заявами, що козаки їм непідвласні, призвів до того, що козацтво почало відчувати себе незалежною, самостійною політичною силою і пропонувати поміч сусідам за винагороду, зокрема, свою допомогу пропонували Д.Вишневецький, брати Ружинські. Вчений відмічає, що козаки мали порозуміння з московським урядом, і, в той же час, приймали активну участь у польсько-московських війнах [6, с.123–132].

Але вже у 30-х рр. XX ст. українська історична наука перебувала у полоні марксистсько-ленінської ідеології. Історіографія історії України зводилася до спільної боротьби українського і російського народів за визволення батьківщини, що український народ завжди мріяв воз'єднатися з Росією. Такий підхід характерний для робіт Д.Мишка [13], К.Гуслистого [7]. Роки "хрущовської відлиги" сприяли поживленню дослідницької діяльності, появі наукових робіт, автори яких побіжно торкаються і нашої теми – В.Голобуцький [5], О.Апанович [8]. З середини 60-х років і до кінця 80-х років XX ст. питання виникнення українського козацтва та його стосунків із Московією зовсім не досліджуються.

Відновлення ґрунтового вивчення міжнародних відносин Української козацької держави припадає на злам 1980-1990-х років. Своєрідним поштовхом для розгортання козакознавчих студій стало відзначення у 1992 році 500-ліття українського козацтва. Було опубліковано низку ґрунтовних розвідок з історії козацтва – В.Щербак [25], С.Леп'явка [11], В.Смоля [18] та інших.

У сучасній українській історіографії проблема виникнення українського козацтва та його взаємовідносин із Московією знайшла відображення у працях В.Брехуненко [2,3], С.Леп'явка [3,11].

Безпосередньо темі нашого дослідження присвячена спільна стаття В.Брехуненка та С.Леп'явка "Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII століття" [3]. Аналізуючи взаємовідносин українського козацтва і Московії зазначеного періоду та їх наслідки історики вказують на те, що зв'язки українських козаків з Московією припадають на середину XVI ст. і відразу ж намітились дві основні форми стосунків між ними – конфронтація і співробітництво. Москва обмежувалася залученням козаків до оборонних та наступальних заходів проти татар, лише періодично, за наявності взаємного інтересу. Війни з Московією, у яких приймали участь козаки, визначали місце Москви у ціннісних орієнтирах українського козацтва [3, с.154–155].

В.Брехуненко та С.Леп'явка пояснюють причини участі українських козаків у московській "Смуті" такими чинниками: задоволення здобницького інтересу, зведення нанівець антикозацьких урядових рішень, можливість легітимізації, різке зростання чисельності козацьких лав. Історики роблять припущення, що заклики до московського походу отримали підтримку як з боку козацької еліти, так і з боку простих козаків. Це суперечить точці зору радянського історика К.Гуслисто, який стверджував, що основна маса козаків була незадоволена загарбницькою політикою Польщі щодо Московії. На думку дослідників заклик до участі в московському поході підтримали більшість козаків, так як вони радо приймали участь у військових походах для здобуття "козацького хлібу" [3, с.167].

Вчені роблять висновок, що українські козаки з середини XVI і на початок XVII ст. чітко усвідомлювали свою приналежність до українського світу та до суспільно-політичної системи Речі Посполитої.

Значний внесок у дослідження взаємовідносин українських козаків з Московією зробив В.Сергійчук. Проаналізувавши джерела та наукові доробки попередників, він зробив висновок, що перші стосунки українських козаків з Московією розпочалися вже у 20 – 30-х рр. XVI ст. Історик приділив увагу Дмитру Вишневецькому, віддавши належне його заслугам не тільки у справі захисту своєї землі, але й у розвитку та зміцненню української козащини. Проте автором не висвітлюється участь українських козаків у Московській війні другої половини XVI ст., а також експансіоністська політика царського уряду по відношенню до України [17, с.18–27].

Серед російських вчених свій погляд на козацтво висловив один із відомих істориків XIX ст. С.Соловійов. Для нього українське козацтво – це антидержавна, анархічна сила, яку називали "черкасами", що громила ка-

равани турецьких і татарських купців, кримських послів. С.Соловйов згадує про перші зустрічі московських сторожових загонів з українськими козаками, про встановлення з ними контактів, зокрема, братами Ружинськими, яким московський уряд пропонував служити і московському цареві. Незважаючи в цілому на негативне ставлення історика до українського козацтва, без його багатотомної "Истории России" важко досліджувати такі проблеми, як взаємини козацтва з російським урядом, політику царизму, спрямовану на використання українського козацтва, з одного боку, для оборони кордонів, а з другого – на обмеження його впливу на народні маси України. Значний інтерес становлять використані матеріали, які свідчать про постійне намагання царизму зробити рядове козацтво зняряддям російського уряду в боротьбі останнього проти козацької старшини [19, с.25].

Сучасні російські історики тему взаємовідносин українських козаків і Московії XVI ст. майже не вивчають, за винятком Б.Флорі [22; 23]. Це притому, що більшість архівних джерел знаходиться в Росії і часом залишаються недосяжними для українських вчених. Відсутність вагомих досліджень історії взаємовідносин України і Росії має негативне значення і призводить до поновлення старої схеми "воз'єднання України і Росії" навіть тими істориками, які раніше даною схемою не користувалися. Зокрема, російський історик Б.Флоря, який є прихильником "єдиної слов'янської нації", в рамки якої не вписується поняття "козацької держави" [22, с.126].

У працях російських істориків 90-х р., таких як Л.Морозова [15], О.Широкорад [24] та ін., взаємини українського козацтва і Московії зазначеного періоду, здебільшого лише констатується як суто факт, не заглиблюючись в аналіз подій.

Сучасний російський історик О.Станіславський у своїй монографії "Громадянська війна у Росії XVII ст.: Козацтво на зламі імперії" період Смути та польсько-московську війну називає "періодом громадянської війни та іноземної інтервенції", проте приділив увагу участі запорожців у рейдах по північній території Московії [21, с.80–82].

Отже, аналіз історіографії зазначеної проблеми дозволяє стверджувати, що відносини українських козаків та Московської держави від перших контактів й до початку XVII ст. досліджені фрагментарно, узагальнюючої комплексної праці або серії праць з даного питання не існує, тому є нагальна потреба у більш глибокому дослідженні теми.

Слід констатувати, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії зроблено чимало щодо концептуального осмислення даної теми, виявлено та опрацьовано комплекс джерел, що проливають світло на ті чи інші аспекти взаємин українських козаків і Московії кінця XVI – першої третини XVII ст. Але дана тема потребує подальшого, більш ґрунтовного дослідження, оскільки залишається ряд нез'ясованих та суперечливих моментів, які потрібно детально дослідити сучасним історикам для встановлення цілісної картини досліджуваного періоду.

Література

1. Бантыш-Каменський Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.: Час, 1993.
2. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVIIст. – К., 2011.
3. Брехуненко В., Леп'яво С. Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII століття // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – Київ: Смолоскип, 2003.
4. Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657-1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. - Т.7. Козацькі часи - до 1625 р. – К.: Наукова думка, 1995.
7. Гуслистий К. Исторические связи с Россией до освободительной войны 1648-1654 гг. – Восоединение Украины с Россией. 1654-1954. – М., 1954.
8. Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К.: Держполітвидав України, 1954.
9. Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича. - Кн.2,- Т.4.,-Ч.1-2. - 1904.
10. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів: Світ, 1992.
11. Леп'яво С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999 р.
12. Максимович М. Собрание сочинений. Т. 1. Отдел исторический. - Киев: Тип. М.П. Фрица, 1876. – ч.VIII.
13. Мишко Д. Українсько-російські зв'язки в XIV - XVI ст. – К., 1959.
14. Мемуари до історії Південної Русі. - Випуск 1 (XVI ст.) / За ред. В.Антоновича. – Дніпропетровськ: Січ, 2006.
15. Морозова Л. Смутное время в России (конец XVI - начало XVII в.). - М.: Знание, 1990.
16. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994.
17. Сергійчук В. Іменем війська Запорозького. – К.: Україна, 1991.
18. Смолій В. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку // Українське козацтво. – К., 1993. - Вип. 1.
19. Соловьев С. История России с древнейших времен, кн. IV (т. 7 - 8). –М.: Мысль, 1989.
20. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992.
21. Станіславський О. Громадянська війна у Росії XVII ст.: Козацтво на зламі історії. - М.: Мысль, 1990.
22. Флоря Б. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI - начале XVII в. – М.: Наука, 1978.
23. Флоря Б. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80 – 90-і роки XVI ст.) // Український історичний журнал. – 1978. - №8.
24. Широкопад А. Казачество в Великой Смуте: От Гришки Отрепьева до Михаила Романова. – М.: Яуза, Эксмо, 2007.
25. Щербак В. Козацтво XVI - перша половина XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення // Terra Cossacorum. – К., 2007.
26. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. т. 1. – К.: Наукова думка, 1990.

Абрамова Т. С.

Стосунки Лаври з Гетьманом у XVII столітті

На початку XVII ст. гетьмани розуміли значення Церкви для простого народу. Вона була фундатором як культурного, так і політичного впорядкування на українських землях. А розуміли вони це тому, що самі були вихідцями з того ж простого народу і без підтримки низів не змогли б створити Гетьманську Україну – конституційно-парламентську монархію.

Добу XVII століття, а саме стосунки гетьманського уряду з церквою, особливо з її культурно-релігійним центром - Києво-Печерською лаврою, широко висвітлює архів Києво-Печерської лаври [1; 2]. Він знаходиться в Національній бібліотеці імені В.І. Вернадського та у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Важливим підґрунтям в дослідженні цієї теми стали праці М. Грушевського [5] та Н. Полонської-Василенко [7; 8].

У 1610 році православне духовенство Києва вперше звернулися по захист до козаків. Уніатський ігумен Видубицького монастиря, Антоній Грекович, що був також намісником митрополита Іпатія Потія, не дозволяв православним служити в Софійському Соборі, поки вони не визнають митрополита Потія. У відповідь на скаргу бурмістра та духовенства гетьман Григорій Тусканевич звернувся до заступника воєводи, Холоневського, з заявою, що, коли ігумен Грекович перешкоджатиме православним служити в св. Софії – його заб'ють. А того, хто заб'є, козаки захищатимуть. Грекович не уникнув смерті – у 1618 році, коли він знову почав тиснути на православне духовенство, до його помешкання у Видубицькому монастирі прийшли декілька козаків, схопили ігумена і викинули в ополонку на Дніпрі. Митрополит Велямин Рутський вніс скаргу до Люблінського трибуналу на київське духовенство та міщан про те, що вони "противляться зверхній владі своїх митрополитів", але скарга не мала наслідків [5, с.599–600].

У 1614 році козаки допомогли Єлисеєві Плетенецькому в боротьбі з митрополитом Йосифом Веляміном Рутським за землі Київського Печерського монастиря [8, с.471].

У 1619 році до Москви завітав архімандрит Єрусалимський Теофан, щоб провести збір пожертв, а також взяти участь у рукоположенні патріарха Московського Філарета. У цей час до Москви прибули й козаки, від яких Теофан і дістав інформацію про становище Православної Церкви, яке на той час було досить загрозливе. Це було пов'язане з тим, що помер єпископ Єремія Тисаровський, який на той час виступав в ролі єдиного православного ієрарха. У зв'язку з цим польський уряд міг оголосити Православну Церкву неіснуючою, якщо вона не матиме єпископа. Тому Теофан мав намір довершити в Україні "архієрейські чинності". Про це свідчить грамота Константинопольського патріарха Тимофія, дана йому ще у 1618

році. Ця грамота надрукована в книзі Мелетія Смотрицького "Оправдання невинності" 1621 року [6, с.652].

Улітку 1620 року Теофан прибув до Києва. Козаки урочисто його зустріли і поселили його у будинку Братства на Подолі. Патріарх приймав делегації не тільки від братств. Обговорення стосувалися поновлення ієрархії [8, с.472]. Сам Теофан писав у своїй грамоті до народу, що відновлено ієрархію "за мирним, загальним і одностайним обранням та волею всієї капітули митрополії Київської" [8, с.472].

Відбулась хіротонія, в якій брали участь крім Теофана, митрополит Софійський Неофіт, який перебував тоді у Києво-Печерському монастирі, та єпископ Страгонський Авраамій. Висвячені були: ігумен Михайлівського монастиря Іов Борецький на кафедрі (це почесне крісло в храмі призначене для єпископа) митрополита Київського та Галицького, ієромонах Мелетій Смотрицький – на архієпископію Полоцьку Вітебську та Мстиславську; ігумен Межигірського монастиря, Ісаєя Копинський – на єпископію Перемиську та Самбірську [6, с.329–330].

Відновлення православної ієрархії мало велике значення не тільки для Церкви. Воно піднесло значимість козацтва, завдяки якому і під захистом якого відбулася ця подія. Нововисвячені владики у своєму маніфесті 1621 року привітали Запорізьке Військо словами найвищого признання, називаючи козаків наступниками давнього князівського лицарства. "Це ж з того покоління військо. Що за Олега, монарха руського...по морю плавало і Константинополь штурмувало...Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську від Константинопольської Церкви прийняли". – "Це зв'язування Запорозького Війська з традиціями князівської доби, з "сторою Руссю", незвичайно піднесло авторитет Запоріжжя і дало йому провідне місце в національному житті", - так характеризує вагу поновлення православної ієрархії в 1620 році й роль в тій події Запоріжжя один із найвидатніших істориків України [11, с.189].

Ця подія мала ще й інше значення. Вона піднесла значення Києва, як церковної столиці: Київ знову став колискою Православної Церкви.

Статус Української Православної Церкви у суспільно-політичному житті країни зріс у часи гетьманування Богдана Хмельницького. У тяжких умовах політичної боротьби він не забував Церкву і щедро допомагав їй. Низкою універсалів надав він монастирям багато маєтків. Про це свідчать статті Зборівського договору, з яких більшість (11 і 18) стосувалася питань релігійно-національного характеру [9, с.74].

За час гетьманування Івана Мазепи Українській Церкві було повернуте її найважливіший привілей – ставропігію, якої вона була позбавлена актом 1686 року. Московський уряд 31 травня 1688 року прийняв рішення на користь Лаври і вона отримала грамоту на затвердження ставропігії [10, с.242].

Києво-Печерська лавра на середину XVII століття була найбагатшим православним монастирем на Україні. Лавра примножувала свої багатства за рахунок купівлі землі, надання їх в оренду та відкуп, закріпачення вільних

селян, захоплення власності козацької старшини та сусідніх монастирів, з якими вела численні суперечки. Монастир активно та успішно вів свої промисли: торгівля горілкою і продуктами харчування, лісом, церковними атрибутами, добровільні пожертви, видавнича діяльність.

За універсалами Богдана Хмельницького земельні володіння Печерського монастиря розширювали свої кордони, брали під свою охорону від місцевих жителів і властей. Зокрема, універсал від 23 лютого 1646 року наказує карати козаків, які втручаються у церковні справи та зневажають священників, а 5 грудня 1651 року наказує козацьким отаманам не чинити шкоди в хуторі Печерського монастиря Бузукові [3, с.156]. В умовах політичної нестабільності Лавра не раз втрачала свої земельні володіння і гетьманам часто доводилося підтверджувати права власності монастиря на один і той же маєток.

Адміністрація монастиря неодноразово зверталася до гетьмана з проханням видати їй "охоронний" універсал на той чи інший маєток. Одночасно Богдан Хмельницький бере під захист монастирські володіння, забороняючи місцевій адміністрації втручатися у їх внутрішні справи.

У розгалужене і добре організоване господарство Києво-Печерської лаври входили ставки і греблі, які давали можливість монастирю заводити власні промислові підприємства і в той же час вимагали значної кількості робітників. Першого травня 1697 року на прохання Лаври, Мазепа дає їй грамоту на право залучення 11 селян для гатіння Масалаївської греблі на р. Убеді і включення їх до Лаврського підданства [3]. Коли Лавра просила у гетьмана захисту від місцевих і сусідніх жителів, він знову йде їй назустріч. 12 грудня 1691 року Мазепа видає універсал, який забороняє мешканцям с. Сосниці користуватися березняком біля Масалаївської греблі [2].

Найбільшими та найпершими благодійниками Києво-Печерської лаври були українські гетьмани і козацька старшина. Вони дарували їй кошти, маєтки, цінне церковне начиння і атрибутику. Українська шляхта споруджувала на свої кошти цілі монастирі і церкви. Перші історичні описи Лаври свідчать, що церква Різдва Пресвятої Богородиці на Дальніх печерах була побудована київським полковником Костянтином Макієвським у 1696 році, а церква Воздвиження на Ближніх печерах – полтавським полковником Павлом Герциком у 1700 році [1].

Але все ж таки найбільшим доброчинником був Мазепа. Уже по смерті гетьмана козацька старшина намагалася підрахувати всі його пожертви і склала реєстр його фундацій, з якого видно, які величезні суми він пожертвував на Печерську лавру. Зокрема: на позолочені бані Печерської церкви – 20500 дукатів; мур довкола Печерського монастиря і церков – мільйон; велика дзвіниця до Печерського монастиря - 73000 золотих [4, с.130–131].

Отже, Києво-Печерська лавра посіла особливе, привілейоване становище в Українській козацькій державі. Статус Лаври стрімко зріс в часи гетьманування Богдана Хмельницького. Козацтво взяло під свою охорону православну віру і духовні інституції церкви. Давній традиційний авторитет

Печерського монастиря, який мав особливий статус автономного ставропигійного осередку, упорядковане господарство, всебічна матеріальна підтримка монастиря з боку гетьманату дали Лаврі можливість зіграти роль як духовного, так і культурно-освітнього центру. Вона була найбагатшим монастирем на українських землях на середину XVII століття.

Лтература

1. Архів Києво-Печерської лаври. Ф.128, оп. 1, спр. 566., арк. 46. По указу Св. Синода о сочинении исторически кратким образом достоверных известий о всех монастырях и прописанных в сем дел обстоятельствах. 16 апреля 1781г.
2. Архів Києво-Печерської лаври. Ф.128, оп. 1а, спр.20., арк. 1. Універсал гетьмана Івана Мазепи Києво-Печерській лаврі про заборону соничьким мешканцям користуватися березняком біля Масалаївської греблі. 12 грудня 1691р.
3. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 рр. /Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К.: Інститут суспільних наук АН УРСР.
4. Возняк М. Історія української літератури: У 2-х кн. – Вид.2. – Кн.1 – Львів:Світ, 1992.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – В. 11тт., Т. VII. – К.: Наукова думка, 1995.
6. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Філадельфія, 1954.
7. Полонська-Василенко Н. Українська православна церква після Переяславської угоди . // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен – Рим - Париж., 1966 (Записки НТШ – Т.181). – С.149-156
8. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х тт., Т.І. – К., Либідь, 1993.
9. Удод Г. Приєднання Української православної Церкви до Московського патріархату у 1686 р. – Вінніпег, 1972.
10. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т.1. – Казань, 1914.
11. Холмський І. Історія України. Мюнхен, 1949.

Марусечко О. М.

Фестивально-видовищні традиції запорозького козацтва в середині XVII – кінці XVIII ст.

У багатомістовій історії України важливе місце належить козацтву, в діяльності якого найвиразніше й найяскравіше визначилася ідея, основою якої був принцип демократизму і рівного політичного права для кожної особистості. Ці засади простежуються на прикладі діяльності козацтва в різних сферах повсякденного життя. На сьогодні, малодослідженими залишаються проблеми пов'язані зі звичаями запорожців, а саме музичним та театральним мистецтвом даної спільноти. Сучасні науковці лише частково торкаються даної проблеми, спираючись на джерельні свідчення, археологічні матеріали та працю Д. Яворницького "Історія запорозьких козаків" (СПб., 1888). Серед них: О. Апанович "Розповіді про запорозьких козаків"

(К., 1991), О. І. Гуржій "Гетьманська Україна" (К., 1999), Л. Косенко "Козаки. Лицарський орден України: Факти. Міфи" (Х., 2007); та інші.

У даній статті робиться спроба охарактеризувати святково-розважальну культуру, яка у важкі часи підіймала козацький дух.

Про багатогранність духовного життя запорожців свідчить Олена Апанович: "Серед запорожців часто зустрічалися талановиті співці і музиканти, поети і танцюристи. Гопак і метелиця народилися на Запорожжі, як і деякі інші танці. Тут був і "вертепний театр" [1, с.17]. З-поміж усіх музичних інструментів найпоширенішим і найулюбленішим була кобза, яку було завезено зі Сходу. Майже всі вміли грати на цьому інструменті і дуже його шанували. Для самотнього запорожця, який часто поневірявся по безлюдних степах не маючи можливості протягом багатьох днів нікому й слова промовити, кобза була щирим другом, дружиною вірною [7, с.245–246]. На думку багатьох дослідників, козацьке кобзарство увібрало в себе традиції співців давньоруських військових дружин. Петро Сас зазначає, що "для нього були характерними мотиви козацького лицарського епосу і що кобзарі назагал мали добру обізнаність з таким жанром пісні, як дума, яка виконували певні "прикладні" функції, духовно згуртовуючи воїнів перед боєм" [4, с.67–68]. Серед найулюбленіших музичних інструментів запорожців постійно фігурують ліра та бандура, яка відома в Україні з XV ст., а у XVIII ст. витісняє кобзу.

У культурно-музичному просторі українського суспільства другої половини XVII–XVIII ст. значне місце посідали військово-музичні інституції, створені українськими гетьманами та полковою старшиною для обслуговування державних регламентів, представництва та побуту в умовах тогочасного українського суспільства. Військова музика функціювала в усіх десяти полках Лівобережної України, а також була у складі найманих військ. Ця музика мала визначений кількісний та інструментальний склад, специфіку комплектування виконавцями, форми навчання та відповідний музичний репертуар. Залежно від завдань і умов застосування, визначилися основні різновиди української військової музики другої половини XVII–XVIII ст.: офіційно-церемоніальна, службово-стройова, сигнальна (фанфарна), розважальна (побутова), концертна військова музика [5, с.256]. Інструменти, що використовувалися у полковій музиці Запорожжя, були досить різноманітні. Це і тарілки, що на той період вже мало побутовали у народному музичному побуті, і труби, і бубни, що, як й інші ударні інструменти, широко застосовувались і розвивалися протягом століть у війську та входили також до полкової музики пізніших часів. До складу полкової військової музики середини XVII – першої половини XVIII ст. входили: трубачі; сурмачі, довбиш та виконавці, які грали на пищавках. Очоловав полкових музикантів "старший музикант", який також був виконавцем [2, с.180].

Військовій музиці користувалися гетьманськими пільгами. Серед них були й такі, що отримували ранги старшинських посад за особливі заслуги. Військова музика та артилерія, відповідно до універсалів гетьмана Д. Многогрішного, І. Самойловича, до 1708 р. утримувалась на грошові

збори з села Нові Млини та його присілків: Пекарьова, Кнутів, Костирьова, Рижків. Передбачалося диференційоване жалування, а саме: "рядовим музикантам – барва, сукно, локтевий крун добрий, мосулбес и по рублю грошей", а "атаману трембачному" і сурмачу особливо – "барва тонкая и по пол косяка лудану и по 8 копеек грошей". Одяг служителів військової музики був подібним до вбрання караульних жолдаків, що також належали до гетьманської гвардії і були, як і військові музики, найближчими до гетьмана військовими служителями. Дослідник української старовини М. Сементовський дає детальний опис зовнішніх атрибутів караульних жолдаків: "із верхнього каптана синього сукна, с красным откидным воротником и такими же обшлагами, подкафтання красного также суконного, шаровар яркого цвета по большей части светло-зеленых или оранжевых и черной високой меховой шапки с красным верхом". Перебуваючи при гетьманському уряді, військова музика супроводжувала гетьмана під час його дипломатичних зустрічей [6, с.246].

Під час розквіту козацько-гетьманської держави за підтримки уряду склалися сприятливі умови для розвитку вокальної культури і підготовки фахівців у галузі музичного мистецтва. Гетьмани та козацька старшина активно співробітничали з навчальними закладами, які готували музикантів. Тим більше, що серед запорожців були й такі, що здобули освіту у Києво-Могилянській академії і навіть у західноєвропейських університетах. Так, провідними осередками музичної освіти тієї пори були Києво-Могилянська академія (1632 р.) та Глухівська співова школа (1730 р.). Музично-педагогічними центрами стають також Чернігівський (1700 р.), Харківський (1726 р.), Переяславський колегіуми (1738 р.). Музика і спів були у переліку обов'язкових дисциплін таких освітніх закладів, як канцелярський курінь та полкові школи, підпорядковані Генеральній військовій канцелярії. В них навчалися діти переважно з козацьких родин. Під патронатом гетьманату розгорнулася діяльність однієї з найдавніших спеціалізованих закладів – Січової співацької школи, яка діяла з останньої чверті XVII ст. до 1775 р. Очолювали й проводили навчальну роботу уставники Києво-Межигірського монастиря, протекцію яким надавали козацькі гетьмани. Школа мала два відділення: співацьке та загальної грамоти. На першому готували фахівців співу для церковних хорів, на другому вивчали загальноосвітні предмети, військову справу й, очевидно, військову музику. Значну матеріальну допомогу січовій школі надавало запорозьке військо, від якого надходили провіант, одяг, паливо, гроші, військові трофеї [5, с.257].

У середовищі запорозького козацтва закладалися елементи національної видовищної та святково-розважальної культури. Особливо яскраво вони виявлялись у свята, під час розваг, усталених церемоній та ін. Так, серед зими найважливішими святами вважали дні Андрія Первозванного, святих Варвари і Миколая, Свят-Вечір, Різдво Христове, Щедрий вечір, Водохреще тощо; навесні – Срітня, Масляну, Обретіння, "Сорок святих", "Теплого Олекси", Вербну неділю, Великдень; влітку – день св. Юрія,

Миколи- Чудотворця, Зелені свята, свято Івана Купала, Петра і Павла; восени –Покрови – 1 жовтня (новий стиль – 14 жовтня) [3, с.188].

Військо Запорозьке мало й своїх так званих "лицедіїв" – організаторів різноманітних карнавалів, які часто влаштовували запорожці після повернення на Січ з переможного походу. У документах збереглося ім'я одного з таких артистів-воїнів – полковника Самарської паланки Гната Чмиги.

Усталені елементи видовищності визначилися й у танцювальній традиції запорожців. Дмитро Яворницький зазначає: "під звуки музики, особливо тієї ж кобзи, запорожці любили потанцювати. А танцюють, бувало, так, що проти них ніхто на всьому світі не витанцює: весь день буде музика грати, весь день і танцюватимуть, та ще й примовляючи: "Грай-грай! От закину зараз ноги аж за спину, щоб світ здивувався, який козак вдався" [7, с.246]. У цьому контексті важливо звернути увагу на культуру бойового гопака. Бойовий гопак – це фактично стародавнє українське єдиноборство, відновлене з елементів традиційного козацького бою. У минулому його виконували винятково чоловіки. Основна увага в танці приділяється ударам руками і ногами, техніка є більш наступальною, атакуючою. В основі танцю лежала імпровізація, коли танцюристи демонстрували, хто на що здатен. Виконувався бойовий гопак як у супроводі бандури, так і інструментальних ансамблів. Споріднений із гопакком військовий ритуальний танець "Аркан", який танцювали перед військовими виступами. Танець мав на меті перевірити на міцність і витривалість чоловіка-воїна: хто не витримував і розривав руки, того не приймали до танцю (це було своєрідною підготовкою до бою). Вірогідно, "Аркан" був рухливою психологічною підготовкою до вирішальних дій, надихав, давав силу, енергію, піднімав бойовий дух.

Розповсюдженою розвагою на Січі, як й у всій Україні, було народне лялькове видовище під назвою "Вертеп". Що представляв собою "вертепний театр"? Це була велика скриня, в якій відкидалась передня дошка і з'являвся, таким чином, будинок з двома поверхами. За задньою стіною вертепу сидів виконавець, який водив ляльками та говорив за них різними голосами. Ляльками управляли з допомогою ниток або пересували їх через прорізи у долівці. Зазвичай вертепну виставу ставили на Різдво. Спектакль складався з

двох частин, які проходили відповідно на першому і другому поверхах. У верхньому поверсі відбувається дія Різдва Христового. Це був Рай, в якому дійовими особами виступали Господь та янголи. Після закінчення дійства у верхньому поверху, у нижньому розігрувалися світські сцени з народного життя. Низ – це Пекло: в ньому головна фігура – Пекельний Марко, цар Ірод, Смерть, чорт та інші темні сили. В основному розповідалось про пригоди Марка в пеклі. З часом сюжети трансформувалися. Якщо перша частина (другий поверх) залишалась більш-менш стабільною (Віфлієм, народження Христа), то друга з часом набувала все більше рис сатирично-побутової інтермедії. Дійові особи Були одягнені в український одяг (тільки з кінця XIX ст. – у повсякденний). Текст для "біблійної" частини (другий поверх) писався церковнослов'янською мовою, для побутової

частини –розмовною українською. На Запорозькій Січі вертепні вистави створювали групи виконавців-лицедіїв Січової музичної школи. Спектакль супроводжували трієсті музики [5, с.259–260].

Отже, у житті козаків музика й танці посідали не останнє місце, оскільки вони піднімали козацький дух у важкі хвилини. Найпоширенішими музичними інструментами були кобза, яка у XVIII ст. витісняється бандурою та ліра. У другій половині XVII- XVIII ст. виникає військова музика. У період розквіту козацько-гетьманської держави складаються умови для підготовки фахівців у музичному мистецтві, закладалися елементи святково-розважальної культури.

Література

1. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків . – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
2. Горенко-Баранівська Л. І. Військова музика Української козацько-гетьманської держави // Архіви України. – 2002. – № 1–3. – С. 178–186.
3. Гуржій О. Гетьманська Україна: У 15 т. / О. Гуржій, Т. Чухліб. – К.: "Альтернатива", 1999. – Т 8: ІсторіяУкраїнської козацької держави останньої чверті XVII-XVIII ст. – 309 с.
4. Сас П. "Мушкет-сіромаха" і "шабля-сваха": соціально-психологічні установки, соціокультурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-ті рр. XVI – початок XVII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – № 1. – С. 55–76.
5. Сегін Б. Фестивально-видовищні традиції Запорозької Січі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", – 2012. – № 21. – С. 253 – 260.
6. Хармак М. Військова музика – гвардія гетьманського уряду // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Відп. ред. Д. Я. Телегін. – К.: НДКП "Часи козацькі", – 2012. – № 21. – С. 245 – 247.
7. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Пер. з рос. І. І. Сварника. – Львів.: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

Савосько О. С.

Чернігівський соціум у середині XVIII ст.

Постановка проблеми. На початку XXI ст. соціальна історія стала однією з найбільш популярних і актуальних напрямків досліджень в Україні. Дослідження структури населення посідає все більш важливе місце у вивченні особливостей буття українського соціуму XVIII ст.

Мета публікації полягає у комплексному аналізі демографічної ситуації м. Чернігова у сер. XVIII ст.

Ступінь наукової розробки теми. Дослідження структури сім'ї, започатковані у 60-х рр. XX ст., пов'язані з іменами британських вчених Дж. Хайнала та П. Ласлетта. В подальшому різні аспекти розвитку та функціонування сім'ї аналізували М. Міттерауер, С. Хок, Е. Фукс, Р. Зідер та ін. На теренах колишнього СРСР в Росії пріоритет у розробці даних

проблем належить таким ученим, як Ю. Гончаров, В. Каніщев, В. Носевич, Б. Миронов, В. Лещенко та ін. В українській історіографії ця проблематика представлена працями М. Крикуна, І. Ворончука, Ю. Волошина, Н. Старченка, І. Сердюка, В. Дмитренко, С. Лепявка та ін.

Виклад основного матеріалу. Історія Чернігова дає яскравий приклад значення політико-адміністративного фактору для життя міста. Після 1648 р., з часів Богдана Хмельницького, Чернігів став центром Чернігівського козацького полку, однак в економічному відношенні та за чисельністю населення значно відставав від кількох інших міст Сіверської землі (Ніжина, Конотопа, Глухова, Березни) [4, с.33].

Омелян Терлецький вважав, що ще в XVI ст. чисельність усіх жителів українських земель не перевищувала 2 млн. чол. Причому в таких районах як Чернігівщина – їх кількість не доходила навіть до 1 млн. Сучасні ж вчені (О. Гуржій, В. Пришляк) наводять дещо інші статистичні дані. Так, у 1500 р. у країні налічувалось 4,4 млн. чол., 1550 р. – 4,9, 1600 р. – 5,2, 1650 р. – 5,3 млн. чол. [10, с.19]. На середину XVII ст. на території Київського і Чернігівського воєводств – 1750 тис., що становило 10 – 12 чол. на кв. км, Багато це чи мало? Для порівняння наведемо кількість населення в найбільш розвинутих країнах того часу (XVI ст.): Франція – близько 15 млн. жителів, Іспанія – 8 – 9, Англія – 2,5 – 3; Польща – приблизно 2 млн. (уся Річ Посполита – до 5 млн. чол.). Також слід відзначити: в середині XVII ст. на українських землях проживали представники 21 народності [10, с.20]. Найчисельнішими серед них (крім українців) були: росіяни, білоруси, поляки, серби, болгари і чехи. Переважна частина з них осіла в населених пунктах Наддніпрянщини.

Більшість дослідників вважають, що в містах Лівобережної України у XVIII ст. проживала невелика кількість населення. Так, згідно підрахунків дослідників В. Кабузана і А. Перковського, жителі лівобережних міст (включаючи міста і містечка Чернігово-Сіверщини) в другій половині XVIII ст. становили 6,5% всього населення. В. Голобуцький вважає, що у містах в цей період проживало 6,53% всього населення. Г. Махнова дійшла висновку, що воно становило 6,36% усього населення [2, с.236]. Отже, міста Лівобережної України у XVIII ст. за кількістю населення були невеликими.

У 1666 р. московські чиновники провели перший перепис жителів Чернігова. Вони зафіксували у місті 314 дворів міщан. Вважається, що на той час у кожному дворі мешкало 7–8 людей. Здійснивши приблизні підрахунки, можна припустити, що в місті проживало близько 2 – 2,5 тис. осіб міщанського стану. Цікаво, що в місті майже не було бідних людей – перепис зафіксував лише 12 дворів "убогих" міщан. Оскільки мета перепису полягала у встановленні кола осіб, які могли платити податки, то до нього не потрапили козаки, шляхта і духовенство. Вони були привілейованими прошарками населення і не оподатковувалися. Так само не рахували їхніх працівників і підданих чернігівських монастирів. Тому точні підрахунки всіх мешканців міста за цим переписом, як і за іншими, вже до кінця XVIII ст.

неможливі. Можна лише припустити, що у 1666 р. населення Чернігова складало до 3 тисяч осіб [5, с.128].

Згідно даних перепису дворів Чернігівського полку 1721 р., в місті зафіксовано 631 двір, у тому числі: козацької старшини – 18, священнослужителів – 19, міщанських – 141, козацьких – 245, бобильських – 178, шинкових – 30 [5, с.133]. Для визначення чисельності мешканців цифру житлових дворів (601) знову множимо на 6, 7 чи 8 і за такими розрахунками виходить, що населення Чернігова на 1721 р. становило від 3,5 до 4,5 тисячі чоловік, але знову ж таки не слід забувати про умовність і приблизність підрахунків.

Так, за даними О. Шафонського в 1783 р. у ряді міст Північного Лівобережжя мешкало: у Городні – 3850, Прилуках – 6177, Борзні – 6595, Березні – 6661, Ніжині – 11102, а всього в 11 містах Чернігівського намісництва – 59 262 чоловіка. В 1786 р., наприкінці існування магдебурзького права, Чернігів мав 3 873 жителів обох статей. З них до міщанського стану належало 2 386 осіб, серед яких було лише 58 купців [7, с.109].

В місті проживало 164 особи козацького стану, 468 державних селян, до яких належали й селяни, яких раніше зараховували до міських жителів, і 656 селян приватних власників. Сім'ї священників давали ще 141 жителя, а "монашествующих" осіб було 51 [7, с.110].

Загальна кількість населення в намісництві на той час становила 746 850 чоловік. Отже, в містах тут проживало 7,9% населення Лівобережної України [7, с.110].

Загалом, практично до кінця XVIII ст. населення Чернігова майже не зростало, що було викликано погіршенням умов існування міщанського стану, епідеміями та стихійними лихами. З посиленням тиску російської влади і зменшенням привілеїв українських міст, перебування в міщанському стані ставало не вигідним економічно, тому значна частина людей віддавала перевагу проживанню в приміських селах.

Міське населення Чернігова за своїм соціальним становищем складало три основні групи: міський патриціат, власне міщанство і міські низи.

На вищому щаблі соціальної ієрархії перебував невеликий за чисельністю міський патриціат: впливові сім'ї багатіїв, найзаможніші купці та власники ремісничих майстерень.

Власне міщанство становили звичайні повноправні мешканці міст: середні та дрібні крамарі, ремісники, майстри, власники невеличких промислів і майстерень.

Відзначимо, що міщани, як станова одиниця, сформувалися в період підвладності території Лівобережної України Речі Посполитій, після надання містам магдебурзького права.

Як стан міщани з'явилися у межах Російської імперії після появи указу Катерини II у 1775 р., за котрим до міщанства було включено всіх посадських людей, за винятком дворян і духовенства, з майновим цензом, який не перевищував 500 руб. [3, с.101]. Майнові та станові права міщан

визначала Жалувана грамота Катерини II містам 1785 р., за якою належність до міщанства ставала спадковою [3, с.105].

Переважна більшість міст Гетьманщини, що користувалися магдебурзьким правом, при проведенні після Національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. адміністративного поділу території держави на адміністративні одиниці, набули статусу полкових і сотенних міст. У них одночасно функціонували козацька й міська влади. Козацьку владу представляли полковники і сотники, а міську – війти.

В цьому контексті відзначимо, що підвалини міського самоврядування в Чернігові було закладено на підставі привілею короля Сигізмунда III від 27 березня 1623 р. Політико-правовий статус наділених магдебурзьким правом міст Гетьманщини визначали Березневі статті 1654 р., що підтвердили непорушність прав і привілеїв наданих містам польськими королями і Великими князями литовськими [8, с.60]. Відтоді й аж до кінця XVIII ст. міську владу в Чернігові уособлював магістрат. З'ясовано, що у місті діяла одна колегія – рада на чолі з війтом, до якої зазвичай входили 4 бурмистри та 5-6 "рочних" райців [6, с.691].

Впродовж другої половини XVII – XVIII ст. уряд війта обіймали усього 12 осіб. Понад 40 осіб протягом 1660 – 1785 рр. перебували на посаді бурмистра. Майже 100 міщан у 1690 – 1785 рр. виконували обов'язки райців [1, с.14].

Міська влада відповідала за благоустрій міста: санітарний стан, утримання й ремонт доріг, міських укріплень та споруд. Урядовці міста також займалися проблемами війського постю, відповідали за протипожежний стан і виконували поліцейські функції.

До найважливіших функцій магістрату належала судова. Магдебурзьке право надавало міщанам привілей судитися тільки в міському суді. Цікаво, що до створення окремого полкового суду чернігівський козацький суд засідав разом із магістратським. Міський суд також виконував функції нотаріальної контори. Тут засвідчувалися всі важливі цивільно-правові акти: документи на продаж-купівлю землі й цінного майна, торгівельні контракти, заповіти тощо.

Ще у 20-х рр. XVII ст. Чернігівський магістрат одержав значні земельні пожалування. Водночас була чітко окреслена територія міста і його округи, що переходила під юрисдикцію міського уряду. Після Української національної революції середини XVII ст. та приєднання Лівобережної України до Російської держави Чернігів отримав низку конфірмаційних царських грамот та оборонних гетьманських універсалів, що підтверджували права магістрату на земельні володіння. У власності Чернігівського магістрату перебували села Петрушин, Киселівка, Свинь, Березанка і Хмельниця, хутір Погорілки, перевіз на р. Десні, численні озера і млини. Протягом другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігівському магістрату було додатково пожалувано низку млинів, села Слабин, Седнів, Рудка, Халявин, Суличівка, Велика Вісь, Напорівка, Красне, містечка Любеч та Седнів, однак усі вони невдовзі опинилися у власності козацької старшини [9, с.66]. За цих

обставин зусилля міського уряду насамперед були спрямовані на збереження його маєтностей.

В усіх сферах господарської діяльності мала місце чітка ієрархія, в якій міщани відігравали різні функції. Наприклад, у торгівлі міщани виступали як перекупники товарів. Лише окремі міщани, власники великих капіталів, здійснювали поїздки за кордон для продажу й закупівлі товарів. Значна частина міщанських господарств користувалися кредитними коштами, які спрямовувалися на збільшення торговельних операцій.

Переважаюча більшість чернігівських міщанських господарств була зосереджена на виробництві товарів. Промислове виробництво в першій половині – середині XVIII ст. перебувало на початковому етапі свого розвитку, тому зростаючі потреби населення задовольняло дрібне ремісничє виробництво, яке з розвитком товарно-грошових відносин посилювало товарний характер. У кожній ремісничій галузі в середині XVIII ст. відбувався поступовий процес суспільного поділу праці. Назви ремесел-спеціальностей міщан ремісників, свідчать про наявність вузької спеціалізації серед ремісників однієї галузі [6, с.695].

Для захисту своїх інтересів міщани об'єднувалися в фахові цехи, які підлягали обов'язковому затвердженню владою. В середині XVIII ст. у Чернігові згадуються 8 цехів: кравецький, шевський, різницький, перепечайський (пекарський), ковальський, ткацький, шаповальний та гончарний.

У 1786 р. в описі Чернігова Афанасія Шафонського згадуються спільний цех кравців, кушнірів і шапкарів, ткацький, шевський (чоботарів), м'ясницький (різницький), гончарний, перепечайський, спільний котлярський і конвісарський (олов'яничний) – тобто разом також сім. Цехи й надалі могли об'єднувати ремісників за схожими професіями або існувати окремо. Найбільше в місті налічувалося пекарів – 56, а також шевців-чоботарів – 46. Всього ж у Чернігові було 185 майстрів [5, с.150].

Оскільки в цехах працювали також підмайстри та учні, загальна кількість ремісників була значно більшою. Так, наприклад, цех чоботарів мав 32 підмайстри і 28 учнів.

Поряд із названими цеховими ремісниками на цей час у місті працювали ремісники ще кількох професій – по два переплітники, сріблярі, іконописці, один жерстяник і п'ятеро музик. На прикладі останніх можна побачити, що чисельність ремісників не була сталою. У 1734 р. їх налічувалося 7 осіб, а в 1781 – 9 [5, с.158]. Чернігівські музиканти були дуже бідними на відміну від своїх колег у Києві, де за вступ до цеху треба було заплатити великі гроші.

Значна кількість міщанських господарств Чернігова займалась землеробством. Земельні угіддя мала лише п'ята частина міщанських господарств, тому більшість їх орендували земельні ділянки. Решта міщанських господарств продавали свою робочу силу.

Значну частину населення Чернігова становили міські низи – "робітні люди", "партачі", ремісники, що розорилися, підмайстри, учні, голота, плебс.

Протягом другої половини XVII – XVIII ст. кількість дворів і чисельність чернігівського міщанства залишалися відносно стабільними: 314 дворів і 467 осіб чоловічої статі у 1666 р. та 363 двори і 2444 осіб обох статей на початку 80-х рр. XVIII ст. [10, с.74]. Відсутність позитивної динаміки пояснюється низкою об'єктивних чинників – руйнаціями, спричиненими військовими конфліктами, епідеміями та пожежами. Крім того, частина міщан намагалася перейти під протекцію впливових представників козацької старшини, аби уникнути сплати податків до міської скарбниці. Нарешті, оскільки козацтво перетворилося на провідну суспільну верству, чимало міщан прагнуло – і небезуспішно – потрапити до козацьких реєстрів. Чисельність чернігівського міщанства почала помітно зростати тільки у 80-х рр. XVIII ст. у зв'язку із запровадженням законодавчих актів, покликаних стимулювати розвиток міст Лівобережної України.

За етнічним складом населення Чернігова було строкатим. Так, Шафонський відзначив, що міщани "грецький благочестивий закон сповідують, і весь спосіб життя і мову малоросійську вживають, і справжніми малоросіянами вважатись можуть". Це підтверджують і офіційні дані, за якими серед міських жителів було лише 50 росіян, а решта - українці. Правда, якщо додати солдат і офіцерів місцевого гарнізону, яких не зараховували до числа жителів, то кількість росіян збільшувалася приблизно на 500 чоловік [10, с.74].

Отже, дослідження різних сторін функціонування суспільства Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. посідають важливе місце у вивченні соціально-економічної історії тогочасної України. Сюди відноситься аналіз його демографічних характеристик, а також станової структури населення. На основі дослідження було виявлено, що соціум Чернігова середини XVIII ст. складав три основні групи: міський патриціат, власне міщанство і міські низи, які володіли відповідними правами та обов'язками.

Література

1. Доманова Г. Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрями діяльності (друга половина XVII – XVIII ст.). Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – Чернігів, 2007. – 20с.
2. Кисіль І. Міщани в соціальній структурі населення міст Гетьманщини (50 – 60 рр. XVIII ст.) // Пам'ять століть. – 2005. – № 3 – 4. – С. 232 – 238.
3. Клокман Ю. Социально-экономическая история русского города. Вторая половина XVIII в. – М.: Наука, 1967. – 203 с.
4. Леп'явко С. Коротка історія Чернігова. – К., 2009. – 62 с.
5. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. – К.: Темпора, 2012. – 432 с.
6. Леп'явко С. Метаморфози міського життя. Перетворення Чернігова на центр губернії (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К., 2010. – С. 689 – 701.
7. Перковський А. Українське населення в 60 – 70-х роках XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1968. – №1. – С. 107 – 111.

8. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2011. – 304 с.

9. Тхор В. Про стан вивчення історії міст України XVII – XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1974. – № 8. – С. 138 – 145.

10. Яцура М. Чернігів. Короткий історичний нарис. – К.: Наукова думка, 1958. – 136 с.

Копич В. А.

Характеристика приходського населення за сповідним розписом церкви Воскресіння Господнього с. Злієва 1739 р. (історико-демографічний аналіз)

На сучасному етапі розвитку науки, вивчення аспектів з історичної демографії привертають інтерес не тільки зарубіжні кола дослідників, а й вітчизняні також. У сфері наукових пошуків науковця не оминає уваги така проблематика, як шлюб і сім'я, станова структура населення, чисельний та віковий її склад. Саме такі демографічні аспекти розглядаються у церковно – статистичних документах і становлять великий інтерес для їх вивчень на регіональному рівні.

Мета роботи полягає у висвітленні демографічних характеристик приходського населення церкви Воскресіння Господнього с. Злієва.

Як основне джерело для вивчення демографічної характеристики приходського населення сіл Злієва, Губари, Старий Зліїв, Вороб'їв та хутора Чисті Лужі є сповідний розпис церкви Воскресіння Господнього села Злієва за 1739 р.

В українській історіографії дослідження сповідних розписів розпочалося з 1990-х років, коли відбувався інтерес до вивчення соціальної історії. Серед розвідок, які присвячені даній проблемі, представлені такими науковцями, як В.Мордвінцев, Л.Гісцова, О.Сакало, О.Романова, В.Дмитренко, Д.Казиміров.

Сповідний розпис - обліковий документ церковного діловодства, у якому фіксувалось відвідання сповіді та причащення прихожанами або ж уникнення ними цієї процедури.

За дослідженнями Б.Міронова, сповідний розпис на території Росії вперше був запроваджений у 1690 р. новгородським митрополитом Корнилієм, який за власною ініціативою почав вимагати від приходських священників подібної звітності [5]. Щодо введення в обіг такого розпорядження, то дослідниця Л.Гісцова датує його 1697 роком [4].

На думку багатьох істориків, головною метою ведення сповідних розписів – виявлення серед населення старообрядців, які не ходили сповідуватись до ніконіанських церков. О. Романова вважає, що на період XVIII ст. в умовах розколу російської православної церкви таїнство сповіді

набуло першочергового значення як спосіб церковного та державного контролю за благочестивим життям населення [7, с.122–148].

На всій території Московської держави сповідний розпис був введений указами 1716 та 1718 рр. Тепер він переслідував не тільки політичну, а й фінансову мету, оскільки ті парафіяни, які пропускали сповідь, обкладались штрафом, скасування якого відбулось тільки у 1800 р. На території Гетьманщини така практика почала здійснюватись з 20-х років XVIII ст. Згідно з указом Синоду, від 7 березня 1722 р., усі парафіяни (особи, що досягли семирічного віку і старші) повинні були проходити сповідання та причащення у свого священика. [8, с.379–386]

У період 1737-1742 рр. сповідні розписи набули сталої та уніфікованої форми (визначена указом 1737 р.), яка з незначними змінами проіснувала до 1917 р. [5].

Священики мали складати поіменні сповідні розписи (відомості, книги) єдиного зразка. Часом їхнього складання був Великий піст. Тим, хто не встиг сповідатись у цей період, дозволялося зробити це у будь-який інший термін. Як правило, це були Петрівський, Успенський і Різдвяний пости [39, с.119].

Була налагоджена й система збирання такого виду документів. Спочатку вони надходили до духовних правлінь, потім зводилися в єдину відомість у формі таблиці й надсилалися до духовної консисторії, де робилися зведені екстракти по повітах, а звіди на початку наступного року до Синоду надсилався загальний звіт по єпархії про відсутніх на сповіді за рік [8].

Кожен сповідний розпис за змістом складався з основних частин: преамбули, самого розпису та підсумкової таблиці. Завершувався такий документ підтвердженням достовірності поданих даних. У преамбулі подавалася інформація про церкву, за якою була закріплена парафія, прізвище та ім'я священика, який її очолював і який фіксував дані у розписі, а також вказувався рік перепису. Основна частина церковного документу представляла собою табличні дані, що відображала інформацію про окремі господарські двори і поділялась на кілька колонок.

Саме за такою формою було укладено сповідний розпис церкви Воскресіння Господнього, який складається з 7 граф .

У першій ("Число дворів") знаходиться число порядкових номерів двору . За сповідним розписом церкви Воскресіння Господнього, на 1739 рік було 65 приходських дворів. 4 з них мало духовенство, 5 дворів мали козаки та рядові козаки села Зліїва, 4 двори мали козаки с. Губари, 7 дворів у с. Старий Зліїв мали козаки та 7 у с. Вороб'їв, 5 селянських дворів було у с. Вороб'їв, 14 дворів мали селяни у с. Зліїв. Бабіли у с. Зліїв мали 15 дворів, 2 мали у Воробйові. У хуторі Чисті Лузі всього було 2 двори [1].

У 65 дворах мешкало 212 чоловічої і 199 жіночої статі [1]. Роблячи аналіз сповідних розписів варто зазначити наступне, що у одному дворі проживало кілька сімей, що для того часу це була нормальна ситуація, коли разом з батьками проживали їхні сини, які одружившись теж мали свою

сім'ю. Відповідно вони вели спільне господарство, але жили вони в окремій хаті. Таким чином, на кожен селянський двір припадало по три - чотири сім'ї і стільки ж хат. Наприклад за сповідними книгами церкви Воскресіння Господнього під номером 10 значиться Карп Афанасійович Губар (62), його дружина Єфросинія Герасимова (42) та їхні діти: Тихон (12), Уляна (9). Також тут згадується Захар Федорович – племінник Карпа (27) і його дружина Марія Герасимова (24), дітей вони не мають. Далі йде родина Мартина Макаровича Губаринця (37), його дружина Агафія Никифорова (31) також з ними живе його брат Григорій Макарович (31) який має дружину Євгенію Тітову (30) дітей не мають [1].

У другій – третій ("Число людей") знаходяться номери чоловічої та жіночої статі, до четвертої графи вписували назву станів, де розміщувались прізвища, імена відповідних осіб. За документом, усе населення сіл Злієва, Губари, Старий Зліїв, Вороб'їв, хутора Чисті Лужі поділялось на три стани: духовенство та члени їх сім'ї ("Духовніе и их домашніе"), козаки (козаки, рядовые козаки), селяни ("крестьяне"), а також самотні селяни, які не мали земельної ділянки та їх члени сім'ї ("Бабыли і ихь домашніе") [2]. Всього тут проживали три духовних особи - священник, диякон та пономар, також 23 воєнних та їхніх дружин, кількість яких складало 36 осіб.

У першій ("Число дворів") знаходяться число порядкових номерів двору. За сповідним розписом церкви Воскресіння Господнього, на 1739 рік було 65 приходських дворів. 4 з них мало духовенство, 5 дворів мали козаки та рядові козаки села Злієва, 4 двори мали козаки с. Губари, 7 дворів у с. Старий Зліїв мали козаки та 7 у с. Вороб'їв, 5 селянських дворів було у с. Вороб'їв, 14 дворів мали селяни у с. Зліїв. Бабіли у с. Зліїв мали 15 дворів, 2 мали у Вороб'ївіві. У хуторі Чисті Лужі всього було 2 двори [2].

У 65 дворах мешкало 212 чоловічої і 199 жіночої статі. Роблячи аналіз сповідних розписів варто зазначити наступне, що у одному дворі проживало кілька сімей, що для того часу це була нормальна ситуація, коли разом з батьками проживали їхні сини, які одружившись теж мали свою сім'ю. Відповідно вони вели спільне господарство, але жили вони в окремій хаті. Таким чином, на кожен селянський двір припадало по три - чотири сім'ї і стільки ж хат. Наприклад, за сповідними книгами церкви Воскресіння Господнього під номером 10 значиться Карп Афанасійович Губар (62), його дружина Єфросинія Герасимова (42) та їхні діти: Тихон (12), Уляна (9). Також тут згадується Захар Федорович – племінник Карпа (27) і його дружина Марія Герасимова (24), дітей вони не мають. Далі йде родина Мартина Макаровича Губаринця (37), його дружина Агафія Никифорова (31) також з ними живе його брат Григорій Макарович (31) який має дружину Євгенію Тітову (30) дітей не мають.[2]

Також особливість даної книги полягає в тому, що в окремих випадках вказувався не тільки соціальний, а й сімейний стан дорослих мешканців сіл. У разі смерті одного з подружжя, для того, хто лишився живим, зазначалося вдовство, дружина-вдова також очолювала список сім'ї. За нею переважно зберігалось прізвище чоловіка, проте писалося воно трохи видозмінено.

Наприклад, у розписі під номером 18 згадується "Удовствующая Марія Григорієва Бовдиха" очолювала список сім'ї, під номером 4 згадується "Евфросинія Романова Пинчучка, которая вдова і бездетна", під номером 6 Лук'яна Олексійовича Копитченка "удовствующая братовая его Іуліана Андреева" [3] і так далі. Навіть і зараз можна зустріти людей, які говорючи на розмовній мові, змінюють форми прізвищ, коли йдеться про жінок.

Також за матеріалами сповідного обліку можна проаналізувати ставево-вікову структуру сільського населення, що мабуть є важливим етапом для з'ясування демографічної картини у тогочасних селах. У п'ятій – шостій графі, під назвою ("Лет от роду") , яка ще поділялась на чоловічу і жіночу стать, вказувалось скільки було років особинам чоловічої та жіночої статі. Із 411 осіб, пораховано 212 особин чоловічої та 199 жіночої статі [3]. Справжнім старожилом села Злієва тут можна назвати Симона Єрмолайовича Ланко, якому 72 роки, а найстарішою жителькою с. Злієва можна назвати матір сотника Івана Івановича Савича, Феодоту Григорієву, якій 72 роки [3].

У сьомій, під назвою ("Показаніє действия") міститься інформація про сповідь та причащення парафіян. За даними розпису, серед духовних осіб обряд сповідання і причащення проходили: чоловіче населення – 7 з 9, жіночого населення – 5 з 7, козаки та їх родини: чоловіче - 50 з 58, жіноче – 53 з 60, дворові люди: чоловіче - всі 11, жіноче – 14 з 16, "поселяне": чоловіче – 118 з 134, жіноче – 107 з 116 [3]. Решта осіб які не проходили дану обрядовість складали діти, які мабуть, ще не досягли семирічного віку. Як бачимо, населення сіл Злієва, Губари, Старий Зліїв, Вороб'їв та хутора Чисті Лужі все – такі виявляло прихильність та активно дотримувалось церковних канонів і в дні великого посту проходили обряд сповідання та причащення.

Отже, з аналізу зі сповідного розпису церкви Воскресіння Господнього який датований 1739 року, можна стверджувати наступне, що він є цінним і важливим джерелом для дослідження демографічної ситуації на території Любецької сотні, а точніше сіл Злієва, Старого Злієва, Вороб'їова, Губари та Хутіра Чисті Лужі. За ним досліджено станову характеристику, ставево-вікову структуру населення, сповідання та причащення парафіян. Це в свою чергу дає можливість здійснювати порівняльний аналіз із іншими церковними розписами. Також необхідно зазначити, що більшість мешканців сіл були законослухняними і добросовісно відвідували церкву для сповіді і причастя, бо тим більше церква наглядала за відвідуванням парафіян і в разі відсутності на церковній службі могли накладатись на них штрафні санкції.

Література

1. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. 679, оп. 1, спр. 399, Исповедные росписи церквей Черниговского полка за 1739 г.
2. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 399, Исповедные росписи церквей Черниговского полка за 1739 г.

3. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 399, Исповедные росписи церквей Черниговского полка за 1739 г.
4. Гісцова Л.З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових. Режим доступу: [http:// www.ukrterra.com.ua /researches /23/giscova_spodivna.htm](http://www.ukrterra.com.ua/researches/23/giscova_spodivna.htm).
5. Миронов Б.Н. Исповедный и метрический учёт в имперской России Режим доступу: // [http:// www.bmironov.spb.ru /sochist.php?mn =2&lm =1&lc =art10](http://www.bmironov.spb.ru/sochist.php?mn=2&lm=1&lc=art10).
6. Петренко І.М. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. - Полтава, 2009 р. - 119 с.
7. Романова О.О. Сповідальні книги Київської метрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С. 122–148.
8. Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 19 (1). – К., 2009. - с. 379-386. Режим доступу: [http:// dspace.nbuv.gov.ua /handle /123456789 /27004](http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/27004).

Юрченко Ю. П.

Історія створення та діяльності школи живопису у Києво-Печерській Лаврі у другій половині XIX ст.

З початком розбудови незалежності України відбувається повернення свідомості суспільства до релігії, церкви і духовних цінностей. Визначення питання культури в осередку Києво-Печерської лаври, як головної інституції Української Православної Церкви, в духовному житті українського народу набуває сьогодні особливої актуальності і наукової важливості з огляду на головні обставини. Одним з визначних культурних звершень лаври є створення школи живопису.

Проблемою дослідження історії лаврської живописної школи практично не займалися. Поодинокі згадки в збірниках про мистецтво та в дослідженнях, присвячених видатним художникам – це той невеликий доробок, який хоч якось висвітлює особливості живописної школи Києво-Печерської лаври. Серед них можна назвати дослідження Молевої М. та Белютіна Е., Рубан В.В., Вакуленка Ю.Є., Вздорнова Г., Швидченка В.А. Джерельною базою можна вважати 128 фонд ЦДІА України.

Традиція навчання іконопису в Києво-Печерській лаврі бере свій початок ще в XI ст., коли преп. Аліпій юнаком працював в Успенському соборі поруч з майстрами, які прикрашали собор мозаїками і фресками, за свідощвом Патерика, "допомагаючи грекам і навчаючись у них." У наступні століття в монастирі зберігався той самий стародавній принцип навчання: учень як підмайстер допомагав досвідченому монаху іконописцю і поступово опановував іконописне мистецтво. В XVIII ст. в лаврській малярні склалася своєрідна система навчання, в основу якої було покладено копіювання гравюр із західно-європейських видань, значне зібрання яких знаходилося в Лаврі.

Період другої половини XIX сторіччя став новою епохою в навчанні живопису та іконопису. В цей час серед монастирських іконописців з'явилися художники з академічною освітою, була заснована живописна школа з навчанням живопису на академічних засадах, проводились монументальні художні роботи з оформлення лаврських храмів, до яких було залучено професійних митців. Архівні документи зберегли чимало відомостей про художнє життя Києво-Печерської лаври, зокрема про діяльність іконописної школи. [1]

Задум створити іконописно-живописну школу в Лаврі, яка надавала б систематичну художню освіту виник, коли посаду керівника іконописної майстерні в 1841-1852 рр. займав ієромонах Ірнарх. [2] Він був родом з Чернігівської губернії, церковного живопису навчався у свого старшого брата, іконописця, під керівництвом якого працював у 30-ті роки над розписами храмів в Орловській губернії. На своєму власному досвіді Ірнарх прийшов до думки про необхідність створення в Лаврі іконописної школи, яка надавала б професійну художню освіту на академічних засадах. Але цей задум було здійснено пізніше, вже при послідовниках Ірнарха.

У 1852 році посаду керівника лаврської школи зайняв професійний художник з академічною освітою Петро Львов, який 1853 року прийняв чернечий постриг з ім'ям Пафнутія. [3, с.85] Петро Львов, вільновідпущеник з кріпаків. У 1839р. закінчив Академію мистецтв у Петербурзі зі званням вільного некласного художника портретного живопису. Пізніше він працював як викладач мистецтва в Москві, Петербурзі та інших містах Росії. З 1848 року він – у Києво-Печерській лаврі як вільнонайманий іконописець. На відміну від смиренних монахів-іконописців Пафнутій ввів звичку професійного художника підписувати свої твори, завдяки чому ми маємо змогу оцінити його мистецтво. Протягом 13 років (1852 – 1865) він очолював іконописну майстерню. Києво-Печерська лавра мала іконописця, котрий зумів поєднати прихильність іконописній традиції з академічною майстерністю професійного художника. Пафнутій теж уважав необхідним відкриття художнього навчального закладу для іконописців у Києво-Печерській лаврі. У 1866 р., через рік після смерті ієромонаха Пафнутія, було прийняте рішення Духовного собору про відкриття живописної школи в Лаврі.

Відкриття художніх шкіл на той час було проявом приватної ініціативи окремих художників, особистість яких визначала і їхній подальший розвиток. В спогадах художника М. І. Мурашка зустрічається згадка про Аліпія і Пафнутія, як про справжніх смиренних монахів і художників, які були щиро віддані мистецтву. [4, с. 13]

На посаду художнього керівника і викладача школи був запрошений академік живопису Афанасій Юхимович Рокачевський (1830–1901), відомий портретист. Рокачевський допомагав також створенню в лаврській друкарні літографічної справи. Він викладав у лаврській школі тільки перший 1866 / 1867 навчальний рік і залишив її внаслідок конфлікту з начальником друкарні. Його наступником став Павло Семенович Сорокін (1839–1886), один з кращих випускників Академії мистецтв. Він був на посаді художнього

керівника лаврської школи два роки (1867-1870), потім переїхав до Москви [5]. Перші художні керівники школи А. Рокачевський і П. Сорокін, переконані академісти за своїми поглядами, заклали фундамент подальшого розвитку школи і надали необхідний для цього імпульс.

Уяву про навчальний процес у школі надає її Програма, складена академіком Рокачевським. Згідно неї метою школи було надання художньо-іконописної освіти, а також художньої підготовки до вступу в вищі художні заклади для учнів, які мають видатні здібності. До школи приймали учнів православного віросповідання, не молодших 13 років, які мали свідоцтво про закінчення двокласної сільської школи або однокласного міського училища. Зарахування до школи відбувалось після іспиту з рисування, під час якого учень мав показати свої художні здібності. Програма навчання складалася з двох частин: першим етапом було навчання рисунку, другим – оволодіння живописом. В навчанні керувалися принципом переходу від легкого до більш складного. [6]

Повний курс навчання був розрахований на 6 років. обов'язковим був трьохрічний курс навчання, після якого видавалося свідоцтво про закінчення лаврської іконописної школи.

Програма лаврської школи була створена на ґрунті академічного курсу навчання. Як і в Академії мистецтв, особлива увага приділялась рисунку.

Порівняння Програми лаврської школи з програмами інших середніх художніх закладів (зокрема відомої школи М. І. Мурашка) показує, що система навчання в лаврській школі цілком відповідала рівню художньої педагогіки того часу.

Духовний собор, стурбований великими витратами на утримання живописної школи (за 4 роки витрачено 10 тисяч карбованців), вирішив не наймати професійного викладача, а призначити ієродиякона Аліпія доглядачем школи і доручити йому вести заняття з учнями.[7]

У вересні 1871 року за рішенням Духовного собору замість Аліпія доглядачем живописної школи був призначений ієромонах Альвіан, який керував іконописною майстернею.

Особливістю лаврської школи, в порівнянні з іншими художніми закладами, був практичний характер навчання. Учні не тільки навчатись, а й працювати. Навчальний рік починався 1 жовтня і закінчувався 1 березня, тобто тривав п'ять місяців, ще шість місяців були призначені для праці, виконання замовлених робіт з розпису храмів, написання ікон та ін. За свою працю учні отримували 10% вартості замовлення. З батьками або родичами учня, що був прийнятий до школи, укладався "Контракт на прийняття Лаврою учня для навчання живописного мистецтва". Монастир приймав учня на повне забезпечення і брав зобов'язання утримувати й навчати його. Учень був зобов'язаний поводити себе гідно і займатися старанно, за що йому належало т.зв. жалування у розмірі 8 карбованців на рік і особлива винагорода за успіхи. У випадку, якщо учень залишить школу раніше обумовленого терміну, або нехтував навчанням і поведив себе погано, батьки учня мали доплатити 150 карбованців за кожний рік занять. Контракти

укладали на 3 роки. Більшість учнів, як видно з контрактів, була з незможних верств населення: з родин селян, міщан і бідного духівництва. Походили вони в своїй більшості зі східних та південних губерній України, але були й такі, що приїздили на навчання в Лавру з Росії. Серед учнів школи в 70-х роках XIX ст. було також декілька сербів і болгар. [8]

Художник М. І. Мурашко, засновник славнозвісної Київської рисувальної школи, з похвалою відгукувався про високий рівень підготовки лаврських випускників. Так, з одинадцяти учнів, які були прийняті ієромонахом Альвіаном до лаврської школи в 1874 році, п'ятеро потім навчалися в Академії мистецтв (1879-1881 рр.). Це – С.Бласенко, П. Козачинський, П.Чирко, М.Скуднов, І.Вершинін, відомості про яких надає "Юбилейный справочник императорской Академии художеств". [9, с.144] Усі вищезгадані студенти нагороджувалися срібними медалями під час свого навчання. Найбільш обдарований з них, Пилип Чирко отримав дві срібні й одну золоту медаль, по закінченні Академії звання класного художника 2-го ступеня. П.Чирко (1859-1928) набув визнання як художник також за радянських часів, з 1915 р. він жив у Чернігові, де в Чернігівському музеї зберігались його твори до 1941 р.

Ієромонах Альвіан, під наглядом якого була в 70-80-х рр. живописна школа, був учителем, який виховав цілу плеяду художників. Серед вихованців Альвіана найвідомішим став Іван Сидорович Іжакевич (1864-1962), народний художник України.

Відкриття художньої школи поклато початок новій епосі в справі навчання іконопису в Києво-Печерській лаврі. Нова академічна система навчання якісно відрізнялась від традиційної системи, що склалася в лаврській іконописній майстерні протягом століть. Перші художні керівники школи розглядали її не стільки як монастирську школу для підготовки іконописців, скільки як художній навчальний заклад з ґрунтовним вивченням рисунка і живопису. Із стін школи вийшли знатні українські художники. Лаврська школа живопису була дійсним осередком художньої культури в другій половині XIX ст.

Література

1. Вздорнов Г. История открытия и изучения древнерусской живописи. – М., 1987.
2. Там само.
3. Швидченко В.А. Живописна школа Києво-Печерської лаври// Лаврський альманах. – 2003. – Вип.5.
4. Мурашко М.І. Спогади старого вчителя. – К., 1964.
5. Словник художників України. – К., 1973.
6. ЦДІА України. – Ф.128. – Оп.3. – Спр.167., 1892 р.
7. ЦДІА України. – Ф.128. – Оп.2. – Спр.694., 1874-1889 р.
8. Там само.
9. Історія Українського мистецтва. –Т.4. – Кн.2. – К., 1970.

Реформування Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка та розвиток української етнології в 1892-1898 роках (на матеріалах "Записок НТШ")

У контексті розвитку української етнології важливе місце займає діяльність Наукового товариства ім.Т.Г Шевченка у Львові (далі – НТШ), а особливо його структурного підрозділу – Етнографічної комісії, члени якої займалися етнографічним дослідженням українських земель. Особливе значення тут має період від початку реформування НТШ, яке було засноване в 1873 р. як літературно-наукова організація просвітницького характеру, до перетворення його на наукову інституцію, в якій етнологічні дослідження займали один із найбільш важливих напрямків наукової діяльності. Цим і визначаються хронологічні рамки даного дослідження, а саме: 1892 р. – початок реформування Товариства та 1898 р. – створення у його структурі Етнографічної комісії.

Історіографія дослідження діяльності та наукової спадщини НТШ на сьогодні склалась доволі розмаїта: наукові розвідки, студії, статті, тощо. М.Грушевський, В.Гнатюк, Л.Винар, З. Зайцева, В. Ляхоцький, В. Венгурська, та інші дослідники поступально та неперервно накопичили ґрунтовний джерельний матеріал, дослідили та охарактеризували діяльність, організаційні та статутні особливості функціонування товариства, частково проаналізували зміст "Записок" [6, с.101]. Проте питання зв'язку процесів реформування товариства, в даний період, з його науковими дослідженнями з етнології на сторінках "Записок" залишилось не відображеним та потребує розробки, досліджень та застосування нових оціночних інтерпретацій.

Мета дослідження полягає у аналізі наукових матеріалів опублікованих на сторінках "Записок" товариства з точки зору їх ролі у розвитку українських етнології.

"Записки Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка" (далі – "Записки"), вміщують багато матеріалів щодо перебігу реформування НТШ та дозволяють скласти уявлення про те як формувались знання про розвиток етнології в цій організації. Специфіка даного видання полягає в тому, що в ньому вміщено інформація різнорідного характеру. Крім власне етнологічних та етнографічних праць у "Записках" можна знайти і протоколи засідань Товариства, рецензії на етнологічні праці як з боку колег так і з боку іноземних вчених, а також відгуки на рецензії, що дають можливість простежити перебіг наукової полеміки навколо питання етнологічних досліджень в НТШ.

У першому ж томі зазначеного видання знаходимо статтю О.Барвінського присвячену діяльності Товариства, в ній знаходимо одне з головних завдань Товариства: "Наукове товариство ім. Шевченка має плекати та

розвивати науки в українсько-руській мові та штуки і збирати та зберегати всякі памятки, старинності і наукові предмети України-Руси" [1, с.211].

Наступний том "Записок", який вийшов у 1893 р., був багато в чому подібний до першого. В останньому розділі цього видання також в загальних рисах подавався опис діяльності та перспективи розвитку Товариства [12]. Наводиться текст доповідей О.Барвінського, О.Огоновського виголошених на перших загальних зборах НТШ, а також короткий зміст дискусій членів Товариства стосовно основних організаційних моментів його діяльності як наукової установи. Вже перші дискусії стосовно напрямків наукової діяльності даної установи були висунуті пропозицію П.Щурата, який "домагався, щоб "Записки" товариства виходили чверть річними томами і щоб окрім наукових видань товариство видавало збірники материялів етнографічних" [12, с.177].

Таким чином, ще на етапі реорганізаційних змін та планування наукової діяльності НТШ його члени розуміли важливість розвитку етнологічних студій в цій інституції.

Ситуація різко змінилася коли редагуванням "Записок" почав займатися М.Грушевський, який у 1894 р. став головою не лише змістовного наповнення видання, але і його структури. У "Записках" почали вміщувати матеріали двох секцій: історико-філософської та філологічної, діяльність яких найбільше відповідала етнографічному напрямку роботи. Крім того, до структури видання було додано три нові розділи, а саме: "Бібліографія", "Наукові розвідки та матеріали" і "Наукова хроніка".

Разом з тим, про перебіг організаційної роботи у тому числі і щодо питання етнографічної діяльності можна було отримати інформацію в рубриці під назвою "З Товариства" [7]. Зазначені нововведення М.Грушевського є досить важливі, оскільки вони дозволили регулярно подавати на сторінках "Записок" огляди етнологічних досліджень в загальноєвропейському масштабі, включаючи наукові пошуки у цьому напрямку членів НТШ.

Але до часу заснування Етнографічної комісії в 1898 р. "Записки" містили переважно лише згадки та коротенькі замітки, які стосувалися досягнень членів Товариства в галузі етнографії. Це пояснюється тим, що до моменту створення вказаного підрозділу етнологічний напрямок роботи в НТШ ще не був належним чином організаційно оформленим, а тому і досягнення у цій галузі на той час були порівняно невеликі. У даному контексті варто виділити інформацію про заснування "Етнографічного збірника" для публікації етнографічних матеріалів та досліджень.

Разом з тим, помічається стійка тенденція по розгортанню етнографічної роботи в НТШ про що свідчить все більша кількість матеріалів з даної проблематики, які друкувались на сторінках "Записок". Так, якщо в 1896 р. в XI-ому томі вказаного видання містилась інформація про обговорення та рекомендацію до друку етнографічних матеріалів зібраних В.Гнатюком, а також була надрукована програма по збиранню етнографічних відомостей про українське писанкарство укладена М.Кордубою та Ф.Вовком, то вже 1897 р. в XVII-ому томі за результатами засідання Відділу

НТШ було прийнято рішення "публікації етнографічні розширити; між іншими видати том матеріялів етнологічних під ред. д. Ф.Волкова в Парижі" [8, с.2].

Про стан і перспективи розвитку етнології в Україні свідчить рецензія на працю Б.Грінченка "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Выпуск 2. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр." (Чернігів, 1896. – 390 с.), що вийшла у XVIII-ому томі "Записок".

Важливість саме цієї рецензії, автором якої був І.Франко, полягає у тому, що рецензент дав влучну характеристику стану розвитку етнології в Україні у порівнянні з її європейським розвитком, а також окреслив коло специфічних особливостей розвитку української етнографії, виділивши при цьому найбільш проблемні моменти. І.Франко, зокрема, відзначив, що етнологія в Україні – це молода наука, яка знаходиться на етапі формування, в той час як у Німеччині цей науковий напрямок є достатньо розробленим. Але, на думку рецензента, це має і певну позитивну сторону для дослідників, які мають широке поле для масштабної наукової діяльності у цьому напрямі не боячись вичерпати джерельну базу та, як наслідок, "із страху перед повторюванєм тих самих річей не публікувати більше нічого" [2].

У той же час критика на адресу Б.Грінченка дозволяє зрозуміти та виокремити основні принципи етнологічної роботи в НТШ. Це стосується, в першу чергу, ґрунтовного вивчення досліджуваної етнографічної проблеми у вітчизняній та зарубіжній науці з використанням найновіших методологічних розробок. Високий рівень наукових досліджень забезпечувався також ґрунтовним знанням джерельної бази з визначеної тематики дослідження не лише окремого регіону, але й відповідних джерел сусідніх народів, а також подібних пам'яток європейського та, в окремих випадках, навіть, загальносвітового масштабу. Це дозволяло провести певні аналогії та паралелі активно використовуючи порівняльний метод в етнології.

Так, наприклад, аналізуючи етнографічні матеріали зібрані Б.Грінченком, зокрема казки, І.Франко зауважив, що автор для порівняння використовував лише російські та польські збірки відповідних матеріалів, "а не сягнув і по збірники інших народів, бодай слов'янських" [6, с.108].

Оцінюючи працю автора, рецензент наголосив на іншому недоліку характерному для етнографічних праць даного часу, а саме: під час фіксування етнографічного матеріалу дослідники записували його не слово в слово, а передавали лише загальний зміст, уникаючи діалектів та без вказівки на наголос в окремих словах, що на думку І.Франка, значно знижувало наукову цінність таких етнографічних збірок. Вказана рецензентом методологія проведення етнографічних досліджень є науково обґрунтованою та і на сьогодні використовується в етнологічній практиці. А це свідчить про високий рівень теоретичної розробки методології етнологічних досліджень українських земель членами НТШ.

Про перебіг та результати етнологічної роботи в Товаристві можна дізнатися з постійної рубрики "Записок" "З Товариства". Так, в XIX-ому томі

даного видання міститься інформація про рекомендацію до друку народних казок, зібраних В.Гнатюком, О.Роздольським та Л.Гнатишаком, а також інших етнологічних матеріалів, які зібрали Ф.Вовк, М.Кордуба, О.Гриша та ін.

Крім того, інформація вміщена у цій рубриці дозволяє простежити перебіг формування та редагування етнографічних видань НТШ, зокрема "Записок" та "Матеріалів до українсько-руської етнології". При чому останній друкований орган Товариства кваліфікується як етнологічний, на відміну від попереднього (етнографічного), що також свідчить про відповідний рівень теоретичного розробки проблем, пов'язаних із визначенням таких категорій як "етнографія" та "етнологія" з наступним розмежуванням матеріалів вміщених у цих виданнях відповідно до предметного поля кожної науки [8, с.3].

У розділі "Наукова хроніка" "Записок" члени Товариства рецензували останні етнографічні праці, а також дослідження, що побіжно торкались етнологічної тематики як в Україні, так і за кордоном. Важливим є той факт, що в даній рубриці інколи зазнавали конструктивної критики етнографічні праці членів НТШ, які виходили в різних тогочасних виданнях. Так, зокрема, в XX-ому томі "Записок" була подана рецензія на статтю М.Дикарева "Толки народа в 1895 г.", що була вміщена у виданні "Этнографическое обозрение" 1896 р. Цю рецензію підготував колега М.Дикарева по НТШ В.Гнатюк. Аналізуючи працю М.Дикарева, рецензент розглянув авторське бачення різних питань, які обговорювались в народі, а саме: про походження антихриста, про Страшний суд, про піймання чорта, про царські загадки, а також походження цих розмов в народі та аналогічні перекази інших народів. У результаті В.Гнатюк приходить до висновку, що автор статті в багатьох випадках, пояснюючи основні питання, які обговорювались в народі в 1895 році, погоджується з поглядами О.Потебні, хоча інколи занадто критикує ті його твердження з якими він не згоден. Критичні зауваження рецензента торкнулися також невдалих висновків М.Дикарева по вказаній темі та відсутності достатньої кількості аналогій з літератури інших народів.

Таким чином, науковій об'єктивності та виваженості етнографічних досліджень в Товаристві надавалася велика увага про що свідчить взаємна наукова критика етнологів цієї організації, яка сприяла ефективному вирішенню поставлених дослідницьких завдань. При чому ця критика, як свідчить наукова полеміка вчених, переважно сприймалася та використовувалася у якості рекомендацій для подальших етнологічних наукових пошуків.

Важливим напрямком діяльності членів Товариства був огляд тогочасних друкованих видань разом із коротким аналізом вміщених матеріалів. У даному контексті найбільше цікавить матеріал, який стосується етнографічної діяльності НТШ, що був вміщений в окремих часописах. Примітним було те, що зазначена інформація подекуди отримувала зворотній відгук з боку членів Товариства, які в даному випадку виступали рецензентами оглядів етнологічної роботи в НТШ. Так, аналізуючи часопис "Зоря" за 1897 р. О.Маркевич надрукував короткий замітку про статтю

О.Борковського "З нагоди виходу третього тому "Етнографічного збірника", виданого Науковим товариством ім. Т.Г. Шевченка", в якій міститься важлива інформація, що стосується оцінки етнографічної діяльності членів цієї організації. Автор говорить про велику потребу відповідних етнографічних збірок, створення яких було ініційовано Товариством шляхом відповідної відозви 22 грудня 1893 року [11, с.27].

Зазначу, що відповідні відозви-заклики збирати етнографічний матеріал, це не авторський винахід членів НТШ, оскільки вони практикувалися і раніше як в інших країнах, так і в Україні в рамках Російської імперії, зокрема, членами як Російського географічного товариства так і Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, але системний підхід до відповідної роботи у даному напрямку в масштабах етнографічного дослідження всіх українських земель вперше спостерігається саме в НТШ.

Це пояснюється тим, що, по-перше, відповідні відозви друкувалися у багатьох тогочасних виданнях по всій території України, а, по-друге, зібрані відповідно до розроблених авторських методик етнографів Товариства (М.Дикарьова, Ф.Вовка та ін.) та надіслані до Товариства етнографічні матеріали формували окремі етнографічні збірки. Це, у свою чергу, свідчить про високий рівень фахової роботи етнографів НТШ, які змогли з одного боку, розробити на високому теоретичному рівні методологічні прийоми етнологічних досліджень, а з іншого – налагодити в організаційному плані широкомасштабні етнографічні пошуки по всій території України.

Про розвиток етнології в НТШ свідчать організаційні заходи Товариства щодо впорядкування відповідних друкованих органів. Так, в XXI-ому томі "Записок" зазначається, що вийшов вже III-ій том "Етнографічного збірника" та планується до виходу окремий етнологічний збірник під редакцією Ф.Вовка.

Крім того, можна виділити окремі статті видатків Товариства на проведення етнографічних досліджень, а саме: в 1898 р. у переліку наукових заходів НТШ, що фінансуються за кошт цієї організації, зазначається наукова подорож В.Гнатюка "до руських осель в Банаті в цілях етнографічних студій".

Аналізуючи стан розвитку етнографічної науки в НТШ, М.Грушевський дійшов до важливих висновків щодо перспектив подальшого розвитку даного наукового напрямку з виробленням конкретних рекомендацій в плані організаційного оформлення відповідного підрозділу Товариства, який би займався етнологічними науковими пошуками. Вчений прийшов до думки, що "наплив етнографічних матеріалів і розвій роботи на тім полі ставить на чергу утворення осібної етнографічної комісії" [9, с.11].

Варто виділити погляди М. Грушевського і щодо діяльності окремих етнографічних видань у структурі НТШ: запланований збірник під редакцією Ф.Вовка (в подальшому відомий як "Матеріали до українсько-руської етнології") мав вміщувати лише етнологічні студії, тобто вже опрацьований етнографічний матеріал до рівня теоретичних узагальнень, а "Етнографічний збірник" мав виходити частіше та вміщати фольклорний матеріал.

Етнологічні ж дослідження, які до цього друкувалися в "Етнографічному збірнику", планувалося в подальшому друкувати лише в етнологічному збірнику за редакцією Ф.Вовка.

У цьому контексті слід зазначити, що плани М.Грушевського щодо розвитку української етнології не обмежувались суто теоретичним обґрунтуванням стану етнографічних пошуків вчених та виділенням перспективних напрямків досліджень у цьому напрямку. Голова НТШ активно долучивсь до створення відповідного підрозділу в межах Товариства – Етнографічної комісії та відповідних етнологічних друкованих органів, що фактично стали базою для подальших етнографічних досліджень у всеукраїнському масштабі.

Нова організаційна структура Товариства вирішила основну проблему, що заважала розширенню масштабів етнологічних досліджень та впорядкуванню етнографічних матеріалів – відсутність фахівців-етнографів. Системна робота у цьому напрямку принесла свої результати. Саме 1898 р. (рік створення Етнографічної комісії) став переломним у цьому плані, хоча ці успіхи були забезпечені попередньою етнографічною діяльністю НТШ. У 1898 р. М.Грушевський відзначив: "Ми-ж з особливою утіхою мусимо піднести, що наші жалі про брак сил для оброблення етнографічних матеріалів усуюються: і тут виступають молоді сили підковані нашим Товариством" [6, с.119].

Вихованню молодого покоління вчених-етнографів сприяла також практика виділення стипендій молодим талановитим науковцям, які робили перші кроки у напрямку етнографічних досліджень. Так, зокрема, в 1897 р. така стипендія була виділена молодому етнографу М.Кордубі, який після закінчення Віденського університету активно долучивсь до етнологічної роботи в Товаристві, а в 1903 р. був обраний дійсним членом цієї організації.

Таким чином, саме діяльність відповідних етнографічних організаційних структур НТШ сформувала та в науковому плані виховала вчених-етнографів, які набагато років вперед визначили розвиток української етнології. Саме завдяки діяльності членів Етнографічної комісії НТШ було зібрано величезних масив етнографічних матеріалів, які стали на сьогодні "золотим фондом" української етнології.

Важливим було також інформування громадськості про перебіг справ у Товаристві як організаційного, так і наукового плану, що відбувалось на сторінках "Записок". Це дозволяло простежити всі перипетії налагодження етнографічної діяльності в НТШ. Читач міг з'ясувати для себе, зокрема, хто входить до Етнографічної комісії, які етнографічні праці готуються до друку, хто виступає їх рецензентом, які етнографічні дослідження плануються в майбутньому і т.д.. Ця інформація, як правило, містилась у вже згаданому розділі "З Товариства" у вигляді відповідних протокольних рішень.

Як видно зі сторінок "Записок", саме організаційна робота по впорядкуванню етнографічних видань та проведенню етнографічних досліджень в НТШ паралельно зі зміною статуту цієї інституції, на думку М.Грушевського,

були найбільшими досягненнями української науки в цей період. Як зазначає вчений, Товариство стало головним вогнищем "в сфері національної культурної роботи на цілім етнографічнім просторі нашого народу", відзначаючи при цьому як важливу подію створення окремого збірника для етнологічних матеріалів [5, с.47].

Таким чином, саме період реформуванням НТШ, починаючи з 1892 по 1898р., був найбільш плідним у плані закладення основних підвалин етнологічної науково-дослідної та видавничої справи в цій організації, який ознаменувався створенням Етнографічної комісії, що підсилила, структурувала та організаційно оформила етнологічний науковий напрямок у межах Товариства. У даному контексті "Записки" є дуже важливим джерелом висвітлення цього аспекту наукових пошуків вчених НТШ, оскільки подають особливу позицію щодо розвитку української етнології в Товаристві, яку в цей період фактично формують члени цієї організації.

Література

1. Барвінський О. Про заснування і теперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1892. – Ч. 1 – С. 209 – 212.
2. Бібліографія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1897. – Т. XVIII. – Кн. IV – С. 48–50.
3. Венгерська В. Творення історії протягом XIX ст.. Національний та імперський вимір // Гілея: науковий вісник. – 2011. – Вип. 45. – С. 5–11.
4. Герич Ю. Статути Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Український історик. – 1973. – №1–2. – С. 43–64.
5. Дорошенко В. Огнище української науки – НТШ. – Нью-Йорк, 1951. – С.7-56.
6. Зайцева З. "Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка": започаткування та шлях до академічного стандарту (1892-1914) // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 101–122.
- 7.3 Товариства // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1895. – Т. VI. – Кн. II. – С. 2–4.
- 8.3 Товариства // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1897. – Т. XIX. – Кн. V. – С.1–3.
- 9.3 Товариства // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. XXIII – XXIV. – Кн. III –IV. – С. 5–12.
10. Наукова хроніка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1897. – Т. XX. – Кн. VI. – С. 19–20.
11. Романів О. НТШ й українське національне відродження // НТШ і українське національне відродження. – Львів. – 1992. – С. 24–35.
12. Справозданне про діяльність і розвиток наукового товариства імени Шевченка // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1893. – Ч. 2. – С. 173–189.

Корпас О. М.

Відділ продовольства Ніжинської міської управи у 1941 – 1943 рр.

Після захоплення м. Ніжина німецькими військами у вересні 1941 р. в місті була сформована нова система влади. Вищим керівним органом стала німецька комендатура, завданням якої було забезпечення порядку в тилловому для німецької армії регіоні. До повноважень коменданта входило в першу чергу забезпечення безперешкодного просування через місто вантажів та армійських частин на фронт, облаштування і забезпечення функціонування німецького госпітала, підпорядкування потребам армії місцевих продовольчих та сировинних ресурсів. Одночасно з комендатурою була сформована Міська управа, яка під контролем німецької комендатури повинна була регулювати життя цивільного населення міста.

Одним з ключових завдань, що постало перед новою міською владою було забезпечення населення міста продовольством. Це завдання реалізовувалось спеціальним продовольчим відділом міської управи. Його робота і є предметом нашого дослідження.

Джерельну базу дослідження складають матеріали фонду Ніжинського відділу Чернігівського державного архіву № Р-4382.

Ніжинський міський продовольчий відділ займався забезпеченням харчування жителів міста (населення 22 000 людей). У структуру відділу входили 19 магазинів. Магазини №1, 11, 12 розташовувались по вул. Московській; №5, 18 - по вул. Гоголя; №2 на засолзаводі; №4 – по вул. Київській; №13,14 – на базарі; №15 – на розі вул. Широкої та вул. Ніжинської; №16 – по вул. Березанській; №17 – на розі вул. Широкої та вул. Василівської; №18 - біля Овдіївської церкви; №9 – по вул. Дорожній.

Відділу також підпорядковувались 3 їдальні та ресторани. Одна з їдальень (№1) розташовувалась по вул. С. Яворського, ресторан – по вул. Гоголя.

До складу установ, що підпорядковувались відділу продовольства також входили пекарня, продовольча база, карткове бюро, комерційний відділ, бухгалтерія, адміністративно-технічний відділ [2].

Крім місцевих постачань, продовольчий відділ співпрацював з іншими районами. З відомості про відпуск солі відомо, що постачання йшло в Ніжинський, Комарівський, Ічнянський, Лосинівський, Носівський, Борзнянський райони. В той час до Ніжина цукор постачався з Носівки, а махорка з Прилук.

Продовольство видавалося за наказами вищих інстанцій на умовах обміну та за готівку. У справі № 48 є приклад заяви на видачу м'яса на умовах обміну: "Від правління колгоспа Нове життя Дремайловича. Просимо відпустити для колгоспа 3 тони солі за м'ясо, яке колгосп здавав у м'ясні лавки Ніжина" (11.01.1942 р.) [1].

═══════

У крамницях, їдальнях та ресторани люди могли харчуватися за картками. Картки були трьох видів А, В, С. На картках вказували наступні дані: дату, вид картки, номер магазину чи їдальні, прізвище, ім'я, по-батькові володаря картки, адреса, кількість їдоків. Картки видавало карткове бюро продовольчого відділу. Траплялися ситуації, коли люди підробляли номер магазину на картці. Це було суворо заборонено, оскільки певна кількість громадян була "прикріплена" до окремих магазинів. За цим уважно слідували та якщо когось помітять за цією справою, то йому не видавали картки до кінця місяця. Крім стандартного харчування була можливість мати збільшене, чи дієтичне харчування громадянам, котрі цього потребують. "До ніжинського харчкомбінату. Згідно розпорядження пана старости Ніжинський відділ Охорони Здоров'я повідомляє, що порядок видачі та прийому довідок на збільшене та дієтичне харчування встановлено слідує: харчкомбінат, який матиме змогу і надалі продовжити видачу молока, сиру та м'яса громадянам та дітям, які цього потребують збільшеного та дієтичного харчування повинен сповістити про це Відділ Охорони Здоров'я, який з свого боку зробить розпорядження про це місцевої амбулаторії. Після одержання довідок від лікарів, хворі безпосередньо представляють їх до харчкомбінату, який належно оформлює їх у себе. Відділ Охорони Здоров'я ніяких списків надалі складати не буде...". Були талони від міського Відділу Охорони Здоров'я [3].

Магазини працювали всі в однаковий час – з 7.00 до 17.30, обід 12.00-13.00. Це викликало невдоволення людей та численні заяви на прохання перегляду графіку роботи магазинів. Їдальні працювали 6 днів на тиждень.

Нам відомі розміри порцій, що видавались в їдальнях. В середньому на добу приходилось 15 г. м'яса, 350 г. картоплі, 18 г. огірків.

У звітах ресторану та їдальні зазначались і загальні денні об'єми використаних продуктів. Зокрема по картоплі вони складали 200 кг для ресторану та 100 кг. для їдальні. В заяві до Тимчасового правління міста Ніжина правління ресторану стверджує, що кожен день до ресторану приходять військові та люди, що повертаються на Батьківщину, у зв'язку з цим ресторан терпів збитки. 135 обідів видавалося безкоштовно за підтримки Відділу опіки [3].

Ніжинський міський продовольчий відділ організував видачу громадянам картоплі для посадки. Один з документів зазначає: "До Завідуючого Відділу постачання. Управління міста Ніжина пропонує Вам скласти по Вашому відділу списки робітників, які мають потребу в одержанні посівної картоплі. В списках належить вказати потрібну кількість картоплі та розмір наданого городу для самодіяльної обробки. Попереджається, що під Вашу особисту відповідальність Ви повинні внести до списків тільки тих осіб, у яких дійсно немає картоплі...Заступник голови міста Ніжина".

Також видавали картоплю за проханнями: "До старости м. Ніжина. Нечвала Никифора Матвійовича. Кукольника №8. Прошу Вашого розпорядження мені розрішити три центнера картошки для посадки города, так як має хазяйство розібрали в 1929 році. При вході німецької армії я вибирав

картошку і німецька армія забрала 4 мішка. В виду того, що на базарі картошки купити не можна і на сімена картошки немає прошу не отказать моєї прозьби" (3.05.1942 року). Також наявні чисельні заяви подібного типу з вказівкою "зобов'язуюсь повернути після урожаю" [1].

Отже, Ніжинський міський продовольчий був структурою, котра повинна була забезпечити облік, збереження, ефективний розподіл продовольчих товарів в м. Ніжині.

Література

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі ВЗЗДДАЧОН), ф. Р-4382, оп. 1. спр. 24, 1260 арк.
2. ВЗЗДДАЧОН, ф. Р-4382, оп. 1, спр.90, 144 арк.
3. ВЗЗДДАЧОН, ф. Р-4382, оп. 1, спр. 48, 577 арк.

Даниленко О. А.

Місце та роль дозвілля у повсякденному житті ніжинців (1943 – 1953 рр.)

Дозвілля – це сукупність занять у вільний час, за допомогою яких задовольняються безпосередні духовні, психічні, фізичні і потреби людини. На відміну від природної основи відновлення сил, дозвілля є специфічним, соціальним способом регенерації цих сил [20, с.76]. Дозвілля в у мовях повсякденного життя має різноманітний арсенал способів та видів занять, тому доречним було б дати його визначення та окреслити структуру. Воно складається з: індивідуального споживання культури (читання книг, журналів, газет, прослуховування радіо тощо); публічно – видовищного споживання культури (відвідування театрів, кіно, концертів, музеїв, спортивних видовищ та ін.); спілкування (з сім'єю, родичами, друзями тощо); фізичних занять (ранкової та вечірньої гімнастики), спорту, туризму; розваг; пасивного відпочинку (прогулянок без певної мети та ін.); творчої діяльності і любительських занять (різноманітних гуртків, студентських наукових товариств) [13, с.35]. Офіційне дозвілля населення планувалося і контролювалося державою, йдеться передусім про організацію політико – пропагандисткої роботи серед населення, проведення лекторіїв на освітницьку тематику, а індивідуальне – залежало від матеріального забезпечення та інтересів кожного громадянина.

Вивчення ж повсякденності дозволяє дослідити не тільки матеріально – предметний простір людини, а також її внутрішній світ, умови формування світогляду, життєвих позицій, принципів, норм поведінки, морально – психологічних особливостей тощо. Тому історія повсякденності та аналіз дозвілля є актуальним напрямком наукових досліджень, оскільки об'єктом

аналізу виступає життя простих людей у його буденних проявах, а також допомагає заповнити прогалини у вітчизняному історіописанні, збагатити його новим фактологічним матеріалом, наповнити відчуттям реалій та подій.

Проблемі дозвілля та відновлення культурної інфраструктури Ніжина, як незамінної складової повсякденного життя населення у 1944 – 1953 рр. не присвячено спеціальних наукових робіт. Наявні праці вітчизняної історичної науки – це, переважно, дослідження з історії радянського повсякдення та дозвілля загалом. Серед них найбільш вагомий доробок представляють праці сучасних українських істориків, насамперед О. Ісайкіної [10], О. Тевікова [20], Хоменко Н. [22].

Мета дослідження полягає у тому, щоб за допомогою залучених для опрацювання джерельних матеріалів висвітлити засоби та шляхи організації культурного відпочинку ніжинців у перші повоєнні роки. Основним завданням є дослідження відновлення та загального рівня розвитку культурної інфраструктури міста, його вплив на дозвілля та повсякденне життя ніжинців. А також висвітлити роль і значення громадських свят у дозвіллі міських жителів у повоєнний період.

Першочерговим завданням, яке мало сприяти урізноманітненню дозвілля населення у повоєнний період була відбудова об'єктів культурної інфраструктури. Головним культурним центром м. Ніжина та району, на початку відбудови, на думку місцевого керівництва, мав стати Міський Будинок культури. Він був відкритий лише у 1946 р. по вул. Батюка у приміщенні перебудованої теплої церкви Іоана Предтечі, Миколаївського собору. Об'єднував у собі 12 клубів підприємств, надавав допомогу 8 колгоспним клубам, допомагав у організації художньої самодіяльності шкіл, олімпіад, міських самодіяльних гуртків, різного роду виставок [23, с.521]. Увага ж на проблеми зверталась лише тоді, коли ситуація ставала критичною. Так, наприклад, після того як виявилось, що Будинок культури станом на 1953 р. працював без методичного кабінету та кімнати для настільних ігор, що відсутнє приміщення для занять у гуртках художньої самодіяльності, хоча офіційно їх діяло 8 (240 чол. задіяні в роботі), лише тоді Миськвиконкомом було прийнято постанову "Про створення необхідних умов в роботі міського Будинку культури в м. Ніжин" [8].

Не меншим за значення центром культурно – масового розвитку міста залишався і театр. У період з лютого 1941 по листопад 1944 року, Ніжинський драматичний театр ім. М.М. Коцюбинського, перебував в евакуації на Далекому Сході та Сибіру, але продовжував свою гастрольну діяльність. Саме після цих гастролей отримав статус пересувного. Після звільнення міста, театр повернувся до Ніжина, де за постановою виконкому Ніжинської міської ради від 25 серпня 1944 р. отримав будівлю у постійне користування по вул. Воздвижинській. Очолював театр народний артист УРСР Лучицький Б.Б. (1934 – 1941, 1946 – 1959 роки) [23, с.521].

Театр став популярним місцем культурного відпочинку ніжинців. Це можна пояснити відносною дешевизною квитків до театру – 30 – 50 коп. (за

звичайні місця) та до 3 крб. (за місця в партері чи ложі). А якщо глядач спізнювався, то по закінченню першої дії, мав право на безкоштовний перегляд продовження вистави [22]. Такі умови задовольняли потреби ніжинців, які не завжди встигали на початок вистави та не могли собі дозволити витратити на театр значну суму особистого бюджету.

Варто також додати, що значним поштовхом направленим на урізноманітнення дозвілля ніжинців стала відбудова Міського кінотеатру. Оцінивши можливості впливу кіно на маси, радянські ідеологи наполегливо використовували кіномистецтво для виховання громадян. У червні 1944 р. з міського бюджету було виділено 25 тис. крб. на його відбудову. Тому вже цього ж місяця у кінотеатрі було переглянуто 35 кінокартин [16]. З початку 50 – х рр. поширеною стає практика показу і кольорового кіно.

Враховуючи побажання населення та значну завантаженість Міського кінотеатру у Ніжині також було збудовано літній майданчик для перегляду кінофільмів. Його відкриття приурочувалось до святкування Міжнародного Дня солідарності трудящих у травні у 1950 р. Споруда вміщувала 513 глядачів [11]. Кінофільми значно урізноманітнювали буденність, вони створювали у глядачів позитивну емоційно – психологічну атмосферу, але також виконували потужну ідеологічно – виховну функцію.

З поміж вказаних вище форм проведення дозвілля найпоширенішим було читання періодичних видань і книг. Адже газетам довіряли, їх цитували на засіданнях політгуртків підприємств тощо. Журналіст "районки" сіяв, орав, вчився разом з народом, будував і мріяв про щасливе завтра. Періодика доносила до населення новини від усіх куточків СРСР та із закордону. За словами Й. В. Сталіна, які цитувались на сторінках газети "Радянський Ніжин": "Преса – єдине знаряддя за допомогою якого партія щодня, щогодини говорить з робітничим класом своєю, потрібною їй мовою. Інших засобів протягти духовні нитки між партією та робітничим класом, іншого такого гнучкого апарату в природі нема" [19].

Важливо зазначити, що масовість та доступність преси забезпечувала її невисока ціна. Так до грошової реформи 1947 р. передплата районної газети "Радянський Ніжин" на 1 місяць складала 2 крб. 60 коп., на 3 місяці – 7 крб. 80 коп., на пів року – 15 крб. 60 коп., на 1 рік – 31 крб. 20 коп. Вартість 1 газети складала 20 коп. [15].

Загалом, окрім районної та обласної газет, ніжинці мали можливість передплачувати ряд інших періодичних видань. А саме: центральні газети – "Культура и жизнь", Ведомости Верховного Совета СССР", "Радиопрограми"; республіканські газети – "Радянська Україна", "Радянське мистецтво", "Колгоспник України"; журнали – "Большевик", "Агробиология", "Огонек", "Физкультура и спорт", "Большовик України" та інші [14]. Читання газет займало одне з провідних місць у відпочинку кожного громадяни УРСР, за популярністю та поширеністю серед населення воно зрівнювалось лише з читанням книг.

Попри слабку, але все ж доступність інших видів відпочинку, книга залишалась найкращим культурним просвітителем радянського суспіль-

ства. Але зрозуміло, що у перші післявоєнні роки книготоргівля відновлювалась досить повільно. Вже у постанові Ради міністрів СРСР від 18 червня 1948 року "Про заходи, щодо поліпшення книжкової торгівлі" відмічалось про незадовільний стан книжкової торгівлі у країні. Уряд зобов'язував книгодрукарні та торгівельні організації розширити мережу книгарень у місті й на селі, зміцнити матеріально-технічну базу книготоргівлі, рішуче поліпшити торгівлю книгами [1].

Оскільки кількість бажаючих поповнити свою бібліотеку ставала все більшою, то придбати потрібну книгу можна було на вулиці, навіть на базарі чи замовити з доставкою додому – скрізь де працювали книгоноші. У працівників Облкниготоргу у цій справі з'явилось багато помічників – комсомольців. У Ніжині по місту книги розповсюджували 15 бригад книгонош. Ними стали студенти пединституту та технікуму підготовки культосвітніх працівників [18].

Але не всі охочі могли дозволити собі придбати книгу, хоч на скільки б не зменшувались ціни на них, звичайно, такі категорії населення, як студентство, школярі, громадяни професій з невисокою зарплатнею тощо, не мали зайвих коштів на підняття рівня власної освіченості. Тож, поширеним залишалось користування послуг бібліотек міста. Як зазначала газета "Радянський Ніжин": "Книжковий фонд місцевої бібліотеки невпинно зростає. Станом на 1944 рік він налічує понад 8 тис. томів. Бібліотека нараховувала 1053 читача. Крім того в бібліотеці обладнана читальня. Тут є великий вибір газет, журналів, брошур та іншої періодичної літератури" [2]. Наприклад, за 1952 рік кількість книг у бібліотеках збільшилась на 5 тис. екземплярів, а загальна кількість у місцевій та дитячій бібліотеках складала 45 тис. книг, кількість читачів – 9463 осіб [9]. Книга – залишалась найбільш поширеним об'єктом зацікавлення, як молоді так і старшого покоління. Це пояснювалось як її доступністю так і відносною мобільністю, читаючи різножанрову літературу у подорожі чи вдома можна було з приємністю провести час.

Вагоме місце в житті населення займало радіо. Мешканці міст могли систематично отримувати інформацію, хоча й специфічну, про події в країні, слухати виступи новаторів виробництва, музичні, політичні, наукові передачі, радіовистави. Після війни радіоприймачі виділяли виключно для секретарів обкомів, райкомів партії і комсомолу, спеціальним розпорядженням керівництва країни. Поширенню їх заважала цензура. Окрім того, щоб радіо увійшло у повсякденне життя ніжинців потрібно було провести значний обсяг роботи з радіофікації міста. До 1949 р. близько 30% території міста – в основному окраїни та приміські колгоспи залишались не радіофіковані. Але це не заважало проводити радіопередачі для тієї частини міста, що мала вдома радіоточки. Так лише за січень 1949 р. було проведено 46 радіопрограм, з них – 26 випусків новин, 8 оглядів газет, 4 музичні програми, 12 виступів перед мікрофонами передовиків промисловості та сільського господарства, також 5 лекцій про роботу Міського народного

суду [6]. На 1953 р. кількість радіовузлів по Ніжину склала 7126. На 1954 рік планувалось закінчити забезпеченість радіомовленням громадян міста [21].

Війна принесла на територію України не тільки матеріальну розруху, а й психологічну. Виходом із ситуації стало продовження традицій святкування на державному рівні різного роду подій: Дня Солідарності трудящих (1 – 2 травня); Дня перемоги (9 травня); Міжнародного Дня жіноцтва (8 березня); річниці Великої Жовтневої революції (7 листопада); Дня захисту дітей (1 червня); Всесоюзний День фізкультурника (18 липня) та ряд інших менш важливих свят, на місцевому рівні – 15 вересня – День звільнення м. Ніжин від німецько – фашистських загарбників.

Характерним для радянського повсякдення було виключення релігії з її звичного місця у свідомості громадян. Нажаль, повоєнний час був якраз найбільшим вогнищем антицерковної кампанії. Релігія, як сфера духовності людини, відходила на другий план, на перше місце ставали плани виконання п'ятирічок. Місто Ніжин не було якимось винятком у цьому питанні. Як вже згадувалось у 1946 р. було відкрито Міський Будинок культури на місці колишньої теплої церкви Іоанна Предтечі Миколаївського собору. Після перебудови церква втратила свою архітектурну своєрідність: вирівняно вівтарну частину, молитовне приміщення перегороджене повздовжними стінами [23, с.522]. У 1951 р. зруйновано дзвіницю Михайлівської церкви. Ця споруда, що розташовувалась на території колишнього грецького кварталу була найвищою у місті і за архітектурною особливістю ставала в один ряд з із дзвіницею Свято-Успенської Лаври у Києві та Свято-Троїцьким монастирем у Чернігові. Для радянського керівництва вона була не більше, як: "Будівля релігійного культу, що паплюжить вигляд радянського міста, крім того – знаходячись поруч зі школою, викликає не зовсім бажане сусідство" [11, с.219]. Але населення все рівно відвідувало церкву, незважаючи на офіційне засудження даних дій з боку комуністичної партії.

Важливим елементом офіційного дозвілля кожного громадянина СРСР залишалось відвідання лекцій та засідань з питань, присвячених роботі комуністичної партії, міського комсомолу та питань на наукові теми. Агітація та ідеологічна обробка населення проходила також на заводах, підприємствах та організаціях міста. Прикладом є мітинг, організований працівниками олійного заводу, що було приурочено згоді Й. Сталіна балотуватись в депутати Верховної ради УРСР від Сталінської виборчої округи м. Києва у 1947 р. Частина текстів виступів працівників заводу було надруковано на сторінках газети "Радянський Ніжин": "Мітинг відкрив директор заводу тов. Ліхтерман. – Сьогодні, – сказав він, – радіо принесло нам радісну звістку. Товариш Сталін висловив свою згоду балотуватись в депутати Верховної Ради УРСР. Нема більше радости для українського народу, як обирати великого вождя народів, геніального полководця – любимого Сталіна. Нашою відповіддю на цю знаменну подію буде ще наповнливіша праця в ім'я дальшого розквіту нашої Вітчизни. Першим виступив робітник – стахановець тов. Шевелєв. – Сталін – сама близька і рідна нам

людина. Ми, робітники, від усього серця дякуємо товаришеві Сталіну за ту велику честь, яку він виявив українському народові" [17].

Щодо поширення лекцій наукового спрямування, то їх теж проводилась значна кількість. До цього залучались не тільки агітатори, так приміром за 1946 р. професорсько – викладацьким штатом міста із 27 викладачів було проведено 107 лекцій на різні природничо – наукові теми, учителями міста (35 чол.) 104 лекції з тем умов виховання дітей та відносин у сім'ї, медпрацівниками (30 чол.) 107 лекцій на теми гігієнічного виховання населення. Такого роду лекції проводились, як на підприємствах та установах міста так і по радіо та навчальних закладах [9].

У місті та районі у повоєнний період досить поширеною була спортивно-оздоровча діяльність, як ще один елемент дозвілля міського населення. Вже в перші місяці після звільнення міста від окупації було вирішено питання про відновлення посади райінструктора з фізкультури та спорту, тому вже у січні – лютому 1944 р. відбулись змагання з лижного кросу серед ніжинців [3]. Не меншої уваги потребував міський стадіон, стан роботи якого був незадовільним, насамперед через те, що в роки окупації його було демонтовано та розграбовано. Стадіон не мав огорожі, лавок для сидіння на глядацькій трибуні. Хоча це не заважало проводити на ньому спортивні змагання та залучати ніжинців до занять у спортивних секціях [5]. Але до 1951 р. значно збільшилась і число секцій, кількість задіяного в них населення. В цілому 7 тис. 229 чол. брали активну участь у спортивному житті Ніжина, при загальній кількості населення – близько 40 тис. чол. Найбільш популярними за відвідуваністю спортивними секціями були: волейбол, легка атлетика, шашки, лижний спорт, футбол, баскетбол. Менше зацікавлення викликали спортивний туризм, мотоспорт, фехтування [7].

Отже, проблема дозвілля у перші повоєнні роки була актуальною для міського населення, хоча постійно відчувався брак часу для відпочинку. Який, зазвичай, не вирізнялось своєю різноманітністю, як і у довоєнний період його основними видами було читання періодики та книг, доступність яких і надавала їм переваги в популярності порівняно з іншими видами відпочинку.

Важливе місце у житті кожного ніжинця займав театр. Адже традиція поширення театрального мистецтва у місті має багату історію, тому відвідання театр для ніжинців – не просто спосіб проведення дозвілля, а й можливість доторкнутись до культурної спадщини українського народу. Поширення ж кіно та відвідання кінотеатру відбувалось на хвилі масово піднесення та розвитку кіномистецтва, і хоча більшість фільмів не вирізнялись жанровим різноманіттям, про те в кіно ходили, бо просто було цікаво його дивитись. Намагалось населення урізноманітнити своє дозвілля також за допомогою прослуховування радіопрограм. Але вони теж не відзначались оригінальністю, крім того, через не високі показники радіофікації міста, не всі мали змогу його слухати.

Не втрачали серед різновидів відпочинку своїх позицій і заняття спортом та участь у культурно-масових святах, які в деякій мірі і були

примусовими, але завжди приваблювали населення своєю пишністю та відчуттям приналежності до радянського суспільства, що вони давали.

У перші повоєнні роки радянська влада припинила політику компромісу з церквою, яку вона провадило з 1943 р., тобто з часу її легалізації під час війни. Але вже з 1947 р. ситуація змінилася і на неї продовжились гоніння, відвідання церков та храмів на офіційному рівні засуджувалось. Але люди продовжували відвідувати церкву. Тому й руйнування церковних споруд несло за собою лише знищення культурних пам'яток, а не віри в цілому. Радянська влада уміло використовувала дозвілля для виховання своїх громадян, у першу чергу молоді, у руслі комуністичної ідеології.

Література

1. Аруф М., Коваль М. Книгу – в маси. Книготоргівля в Радянській Україні 1918 – 1964 рр. – Харків., 1965. – 72 с.
2. Безпальча Н. Миська бібліотека // Радянський Ніжин. – 1944. – 10 травня.
3. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі – ВДАЧОН). – Ф. Р 5293, оп. 1, спр. 5, арк. 16.
4. Там само, спр. 52, арк. 40.
5. Там само, спр. 85, арк. 299.
6. Там само, спр. 147, арк. 59.
7. Там само, спр. 304, арк. 2.
8. Там само, спр. 412, арк. 15.
9. Волошак З. Нові книги // Радянський Ніжин. – 1952. – 7 листопада.
10. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення в повоєнний період (1945 – 1955). – Автореф. дис. к. іст. н. – К., 2006. – 23 с.
11. Історія Ніжина мовою дат. – Луцьк, 2004. – 314 с.
12. Літній кінотеатр // Радянський Ніжин. – 1950. – 19 березня.
13. Піча В.М. Культура вільного часу. (Філософсько – соціологічний аналіз). – Львів: Світ, 1990. – 149 с.
14. Проводиться передплата // Радянський Ніжин. – 1949. – 10 червня.
15. Продовжується передплата // Радянський Ніжин. – 1946. – 1 листопада.
16. Ремонт кінотеатру // Радянський Ніжин. – 1944. – 4 червня.
17. Сама близька і рідна людина // Радянський Ніжин. – 1947. – 17 січня.
18. Сидорець І. Великий попит на літературу // Радянський Ніжин. – 1951. – 10 жовтня.
19. Сталін Й. Преса // Радянський Ніжин. – 1949. – 11 лютого.
20. Тевікова О. Дозвілля українських громадян періоду 1953–1964 рр. // Література та культура Полісся. – Вип. 70. – Ніжин, 2012. – С. 197 – 206.
21. Трещокін С. Телевізори у ніжинців // Радянський Ніжин. – 1953. – 10 квітня.
22. Хоменко Н. Дозвілля студентів ДНЗ під час навчального року (кін 1940-х – 1967-мі роки) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 14. – К.: ІУ НАН України, 2008.
23. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1005 с.

Чебану П. О.

Храмові споруди Ніжина в контексті антирелігійної компанії 1958 – 1964 рр. (до питання ідеологізації міського простору)

Антирелігійна кампанія 1958-1964 років проходила, встановлюючи за основу процес створення нового культу особи – культу Микити Сергійовича Хрущова. Це був один із основних компонентів кінцевої мети політикуму Радянського Союзу. Мав відбутися ряд якісних перетворень. Потрібно було припинити возвеличення Йосипа Сталіна, що доволі швидко було здійснено, до речі, не без прямої участі Хрущова у даному процесі. На закритому засіданні XX з'їзду КПРС, 25 лютого 1956 року Микита Сергійович представив партійному загалу доповідь "О культе личности и его последствиях". Він говорив: "Сейчас речь идет о вопросе, имеющем огромное значение и для настоящего и для будущего партии, - речь идет о том, как постепенно складывался культ личности Сталина, который превратился на определенном этапе в источник целого ряда крупнейших и весьма тяжелых извращений партийных принципов, партийной демократии, революционной законности". [1, с.1] Таким чином Хрущов намагався не повернути КПРС до лєнінізму, а легітимізувати консолідацію та зосередження влади у своїх руках, представивши свого попередника таким чином, аби підвищити рівень довіри до себе. Єдиною перешкодою на шляху до утворення нового культу була християнська релігія, яка отримала активне поширення серед населення в післявоєнний період. Для зменшення потоку людей, що долучалися до віри, та ліквідації усталеної церкви, було прийнято рішення про зняття з реєстрації / відмову в реєстрації релігійних установ. Значний акцент робився саме на православних організаціях.

Задля встановлення поклоніння і цілісної довіри єдиній персоні та організації, якими керівництво країни бачило Генерального секретаря ЦК ВКП (б) і комуністичну партію, потрібно було зруйнувати серед населення саму прихильність до християнської віри. У довоєнний період, під час першої антирелігійної кампанії, атеїзм було встановити набагато легше, оскільки вісь впливу розширювалася завдяки молоді, яка вірила в нову ідеологію і піддавалася їй [2, с.2–3]. Війна принесла колосальні зміни у вже наполовину встановлений порядок: по-перше, в умовах воєнних дій та окупації віра лише посилювалася; по-друге, німцями відкривалася більшість церков. Ніжин не був винятком. Так у місті в період з 1941 по 1943 роки функціонували всі храми. Німецьким командуванням була заснована "Церковна рада", яка регулювала проблеми і питання, що виникали серед городян у релігійній сфері. Це дало поштовх до активного приєднання невіруючих громадян до православ'я. Тому все те, що намагалися нав'язати вже в період 1958–1964 років, сприймалося з обережністю. Ідеологізація міського простору відбувалася шляхом висвітлення факту

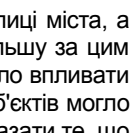

неможливості існування Бога - демонстративне руйнування релігійних приміщень у центрі міста, виведення їх з ладу, умисне псування добробуту будівель. Ємельянов Віктор Миколайович (старший науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею ім. І.Г. Спаського) згадує, що влада, наприклад, бажаючи нав'язати тяжке відчуття безпорадності релігії громадянину, який ішов по центральній вулиці Ніжина - Гоголівській, що була густо обставлена напівзруйнованими будівлями храмових споруд, нічого не добилася. Люди старшого покоління йшли вулицею і хрестилися перед церквами, не зважаючи на те, що на них не було православної атрибутики. Молоді люди під впливом старшого покоління зберігали по відношенню до церкви пієтет. Тому в Ніжині підвищувався рівень релігійності, прихожан ставало набагато більше, хоча тепер релігійні акції доводилося проводити підпільно.

Сам Ніжин являє собою унікальний за своїм плануванням міського простору об'єкт - у центральній частині розміщено 14 церков. Не дивлячись на це, єдиною робочою духовною організацією в період вищезгаданої антирелігійної кампанії була Василівська церква. Православній громаді вдалося зберегти хрести на баштах й іконостас. На прикладі функціональності даної церкви можна виявити наполовину холостий хід радянської влади - кількість церков ніяк не позначалася на якості вірування, а призводила до кардинально протилежних результатів. Віра ставала міцною і підпільною. На релігійні свята Василівська церква ставала місцем, яке відвідували багато жителів Ніжина. З ряду цих подій складається парадоксальне явище - православних установ стає менше (відповідно і частина віруючих повинна знизитися), але кошти від пожертвувань тільки ростуть, що й говорить про переважну більшість прихожан в місті, аніж прихильників лінії партії.

Церковні приміщення, які не функціонували за прямим призначенням, використовувалися або в культурно - освітній сфері, або для господарських потреб. Так, починаючи з 1960 року, в будівлі Всесвятської церкви розміщувався спортзал, а до Покровської церкви в 1961 році вселилася спортивна школа міста Ніжина. Звичайно ж, на зовнішній вигляд це не мало впливу (споруда виглядала напівзанадбаною), але внутрішній устрій церкви хоч якось, але підтримувався. Вдалося зберегти приміщення храму Іоанна Богослова та Троїцької церкви, оскільки ще з 1926 року вони використовувалися як архіви. Проте, знову ж таки, про зовнішнє впорядкування ніхто не дбав. Потрібно було показати безпорадність релігії в аспекті захисту власності. Особливо красномовно в цьому плані виглядав факт розміщення кінопрокату ідеологічних фільмів в будівлі Хрестовоздвиженської церкви (з 1960 року). Пануючі кола шляхом певної акції, плюс до всього, демонстрували деяку вседозволеність, тим самим спростовуючи існування Бога.

Реорганізація церков для продовольчих цілей мала більший вплив на свідомість громадян. Духовні споруди Благовіщенського собору, Замкової та Михайлівської церкви використовувалися відповідно як винний цех, холодильний цех і склади для всіляких комбінатів. Оскільки Благовіщенський

собор та Михайлівська церква знаходяться на центральній вулиці міста, а Замкова - на ринку, то спостерігати зміни в їх функціях і подальшу за цим деформацію міг кожен житель міста. Це, за задумом влади, мало впливати на психологічний стан людини - щоденне споглядання даних об'єктів могло привести до думок про православну віру, як про пережиток, показати те, що для радянської влади не склало труднощів дістатися до релігійних оплотів міста, тоді що вже говорити про звичайну людину. Демонстративне руйнування і навмисне псування добробуту ще однієї будівлі виводилася міським управлінням практично на перше місце. Це був Миколаївський собор - один із символів міста, перший на Лівобережній Україні храм в стилі "козацького бароко". [3, с. 23] Він використовувався як гараж для "полуторок" (вантажних автомобілів марки ГАЗ-АА) і соляного складу. Таким чином, було знищено практично все надбання храму. Сіль роз'їдала стіни і церковне начиння, через що почало відбуватися поступове осідання собору. Щоб машини могли заїжджати без будь-яких перешкод, було прийнято рішення - прорубати стіни храму на кілька метрів. Верхня частина будівлі зберігала пристойний вигляд, а нижня перебувала в жахливому стані, тому фотографії Миколаївського собору, який нібито реставрували, як культурну цінність в 1962 році, були зроблені таким чином, що видно було лише купола, а не повний фасад будівлі. Тобто ідеологічна машина продовжувала діяти так, щоб впровадити в маси думку про невірність факту існування Бога й абсурдність релігії в цілому. Ставлення до церков у місцевого керівництва, як до пам'яток культури не було. З метою поліпшення соціалістичного пейзажу міста партійним керівництвом Ніжина планувалося підірвати ряд церков, які цей пейзаж і псували, оскільки знаходилися в значній кількості на досить невеликому відрізку території. Архітектурне надбання міста так і не знищилося, але значною мірою постраждало.

Деякі церковні споруди, що залишилися фрагментарно, таки не вдалося зберегти. Частина "теплої" церкви, що стояла поруч з Миколаївським собором, у 1960 році була знесена, і храм був переобладнаний в Будинок культури. Так само в 1959 році танком були знищені залишки Успенської церкви, дзвіниця та п'ятибанна будівля якої були підірвані ще влітку 1934 року [4, с.105–106]. Взагалі, єдиним позитивним аспектом антирелігійної кампанії під егідою Хрущова було те, що фізичного винищення як такого не було (стосовно і віруючих, і церков), а насаджувався так званий "науковий атеїзм". Методи були пропагандистськими й показовими. Це була вагома протипага антирелігійної кампанії Сталіна, яку пам'ятали ще багато жителів міста. Те ж саме знищення Успенської церкви, фізичне усунення духовенства в 30-х роках змусило багатьох відректися від свого віросповідання. У 60-х все складалося трохи інакше, тому людьми усвідомлювалася штучність того, що відбувається і неможливість перетину межі, яку переступили за часів Йосипа Сталіна.

У післявоєнний період і до кінця 60-х років з'явилася і почала активно функціонувати нова форма релігійності - сказання і легенди, пов'язані з процесом руйнування храмів, зняття з них хрестів і забиття вікон. Ці історії

швидко проникли в повсякденне життя людей і стали ще одним чинником, що стимулював невдачі кампанії. Однією з найбільш значущих історій була розповідь про подію, що сталася в серпні 1947 року. У той час була посуха, яка простояла практично все літо. І ось в одну із ночей пройшла злива з бурено, після чого фрески в Благовіщенському соборі, які перебували в невідреставрованому стані, оновилися (під дією азоту). Народ сприйняв це як диво і масово ринувся до церкви. Влада вирішила, що найкращим способом позбутися непотрібних трактувань події буде - зрубати сокирами фрески. Всі, хто брав участь у даному акті, не померли своєю смертю. Природньо, що даний факт тільки зміцнив віру в сакральність подій серед населення міста Ніжина. Взагалі значимість і число легенд про церкви та їх негативну реорганізацію постійно збільшувалися, що призвело до формування цілої міської міфології, пов'язаної з цим періодом.

У висновку потрібно зазначити, що ідеологізація міського простору та адміністративні реформи, пов'язані з цілями, поставленими антирелігійною кампанією, особливо активно впроваджувалися у провінції. Невелика територія і мала кількість населення мали стати каталізаторами для даного процесу. Звичайно ж, на якусь частину жителів міста було здійснено саме той вплив, який був потрібен державі. Але значимий пласт міфів, потужний масив народних сказань, старші покоління, які пережили спочатку революцію, а потім війну, дещо перебільшена й утрирована політика місцевої влади в кінцевому підсумку не виправдали надій партійного керівництва. Церковні споруди, у міру можливостей, намагалися відроджувати або, принаймні, не завдавати їм більшої шкоди. Служби проводилися з досить рідкими перебоями, не дивлячись на гоніння з боку держави, а незначний масштаб території навпаки призвів до того, що звістки про ті чи інші події, думки і прихильність саме до православної віри поширювалися швидко і міцно закріплювалися.

Література

1. Хрущёв Н. С. О культе личности и его последствиях. Доклад XX съезду КПСС // *Известия ЦК КПСС* – 1989. – № 3.
2. Елсуков А.В. Молодое поколение в период "хрущёвской антирелигиозной кампании" // *Церковь и время*. – 2012. – №57.
3. Історія Ніжена мовою дат. Луцьк, 2004.
4. Симоненко В. Доля Ніжинського Успенського храму // *Ніжинська старовина*. – 2005. – №1.

**СТАТТІ
ТА ПОВІ ДОМЛЕННЯ
І З
ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Юхнівська культура: історія дослідження

За доби раннього заліза значна територія лісової смуги Дніпровського Лівобережжя була зайнята племенами юхнівської культури, ядро якої складала сучасні Чернігівська, Брянська та Курська області. На півночі та північному сході юхнівська культура межує з племенами дніпро–двинської та верхньоокської культур, що всі три, за багатьма показниками, є доволі близькі. Єдина відмінність між юхнівською та цими культурами полягає в орнаментативній посуду. Так, для пам'яток дніпро–двинської та верхньоокської культур на порубіжній зоні характерна відсутність орнаменту. Дещо відмінні й топографічні умови влаштування городищ, проте це обумовлено різними геолого-географічними умовами регіонів. Відтак, в цих зонах кордон є доволі умовним – верхів'я Десни та Оки. Найбільш східні пам'ятки відомі в верхів'ях Сейму на р. Рать. Південний та південно – східний кордон був відносно чітким й проходив по р. Сейм. Юхнівська культура доволі чітко відрізняється від сусідніх Середньодонських та Посульсько – донецьких пам'яток, що виявляється в різних топографічних умовах розміщення поселень, характері житлобудівництва та матеріальному комплексі взагалі. Лісостепові племена значно сильніше відчували вплив скіфської культури [1, с.27–32].

Час існування юхнівської культури, на сьогодні, можемо визначати в межах кінця VII – I ст. до н. е. Їх генетичними попередниками були племена бондарихинської культури, що наприкінці VIII ст. до н. е. під тиском прийдешніх племен відійшли в більш північні регіони, а саме – в басейн Десни та Сейму. Вірогідно, що в цьому пересуванні брало участь й нечисельне населення Лісостепу раннього залізного віку. Їх культурна приналежність поки що знаходиться під питанням, адже при формуванні нового культурного явища їх роль була другорядною та й достатньо відчутного сліду по собі вони не залишили. Початок існування юхнівської культури встановлюється на підставі датуючих речей, що походять з ряду пам'яток Сейму та Десни (Кузіна Гора, Гришівка, Долинське, Кудлаївка, Східне Юхнівське тощо) [2, с.73–74].

Юхнівська культура є однією з найменш вивчених культур доби раннього заліза. Незважаючи на багаторічні дослідження, низка кардинальних питань залишаються нерозв'язаними. Так, не існує єдиної точки зору щодо хронології та періодизації, остаточно не визначено територіальні межі культури, мало висвітлено матеріальний комплекс тощо. Одним з актуальних питань є і питання планування поселень і конструктивні особливості житлових і господарських споруд. Проте дослідники не приділяли належної уваги цьому питанню. Виняток становлять кілька праць О. К. Амброза [3, с.56–70], однак і він розглядав переважно споруди почепської (ранньозарубинецької) культури. Розкопки на городищах Десни та Сейму (Кудлаївське,

Торфель, Благівіщенська Гора, Кузина Гора, Мариця, Переверзево і тощо) дають змогу встановити їх планування і розглянути особливості будівельної справи. На жаль, на більшості пам'яток культури досліджено незначну площу, що дозволяє лише припускати наявність того чи іншого типу планування [4, с.137].

В історії дослідження юхнівських пам'яток басейну Десни та Сейму можемо виділити 3 етапи. Перший, доволі умовно можна розпочинати з розкопок Д.Я.Самоквасова в 70-х рр. XIX ст. городища у с. Юхново, що, фактично було першим археологічним дослідженням поданої тематики. В цей час на городищах проводяться лише розвідки, подається загальний опис пам'яток, топографічні умови розташування, характеристика оборонних споруд тощо. Як виняток – невеликі розвідкові розкопки, які, практично, не відображалися в науковій літературі. Єдині масштабні роботи були проведені на городищі Торфель, проте результати розкопок були опубліковані значно пізніше, а, майже весь матеріал та польова документація були втрачені. Проте, навіть за таких обставин 1941 р. П.М.Третьяковим, на підставі самотності речового комплексу, було виділено локальну групу городищ Десни та Сейму, що і стало своєрідним підсумком майже семидесятирічного дослідження юхнівських пам'яток.

Початок другого етапу припадає на час після Другої Світової війни. В 1947 р. М.В.Восводським на підставі особливостей житлобудівництва, форм та орнаментативної кераміки, які чітко відрізнялися від відомих на сусідніх територіях, а також знахідок своєрідних глиняних виробів (важки, "рогаті цеглини"), була виділена юхнівська культура басейну р. Десна. Свою назву вона отримала за першим городищем, що розкопувалося ще Д.Я.Самоквасовим біля с. Юхново [5, с.160–162].

Саме з цього часу починається систематичне дослідження юхнівських пам'яток. Широкомасштабні роботи дозволили поточнити ареал культури, виявити певні територіальні та хронологічні особливості, підійти ближче до вирішення багатьох питань [6, с.76–78].

Пам'ятки юхнівської культури активно вивчаються А.Є.Аліховою, Л.В.Артишевською, В.А.Падіним та багатьма іншими дослідниками. Чи не найвагоміший вклад у вивчення юхнівських старожитностей зроблено О.М.Мельниковською [7, с.165–170]. Нею було повністю досліджено Кудлаївське городище, значні розкопки проведено на Мізинському, Жадинському, Посудичському, Поповському городищах, поселенні та могильнику поблизу с. Долинське тощо. Як підсумок, накопичено величезний матеріал, виявлено певні особливості планування пам'яток, характер житлобудівництва, зроблено висновки щодо господарської діяльності населення, його етнічної належності, виявлено перші поховання, які належать населенню юхнівської культури та інше.

Масштабні роботи, що проводилися протягом перших повоєнних десятиріч, не лише створили потужну базу для вивчення культури, а й спонукали до виникнення дискусійних питань. Зокрема, саме в цей час, в науковій літературі починається активне обговорення багатьох аспектів, що

стосувалися походження юхнівської культури, її хронологічних меж, етнічної належності населення тощо. Нажаль, попри відносно велику кількість статей, що присвячені юхнівській тематиці, ще й сьогодні більшість з цих питань залишаються відкритими.

В наступний третій період, початок якого умовно припадає на кінець 70-х – початок 80-х рр., продовжуються дослідження на городищах Десни та Сейму та багатьох малих річках [8, с.163].

Але для цього часу характерне нецілеспрямоване дослідження юхнівської культури фахівцями з інших археологічних періодів та культур. На багатошарових городищах Десни та Сейму вивчаються шари кам'яної доби, “скіфоїдної” культури, роменської культури або доби Київської Русі тощо. Юхнівський матеріал залишається поза увагою дослідників; подаються лише досить обмежені відомості.

Фінал юхнівської культури припадає приблизно на I ст. до н. е. Нажаль, пам'яток цього часу майже не досліджено. Крім того, речі, що було знайдено на них, не дозволяють говорити про вузьку дату, адже вони побутують протягом кількох століть. Відтак, I ст. до н. е. є доволі умовним рубежем існування культури.

Приблизно на рубежі ер в басейн Десни з півдня приходять зарубинецькі племена. Припускаємо, що їх просування відбувалося вже на незаселену землю, адже основна частина юхнівського населення в II – I ст. до н. е. відходить в більш північні регіони, вірогідно в басейн Верхньої Оки.

Наявні на сьогодні данні дозволяють вважати юхнівську культуру балтською. Інші точки зору (слов'янська, угро – фінська, іранська) поки що не знаходять підтвердження. Ряд проблем виникає при спробі пов'язати юхнівське населення з одним із племен, що згадані Геродотом. Майже повна відсутність античного імпорту та незначна кількість скіфських речей дозволяють зробити висновок, що юхнівське населення знаходилося поза межами інтересів античного та скіфського світів й не було воєнізованим суспільством. Припускаємо за можливе твердити, що їх “батько історії” взагалі не знав, а відтак і не описав в IV книзі. Існуючі спроби співвідносити юхнівську культуру з меланхленам або будинами є доволі суперечливі й не мають достатніх доказів [9, с.31–33].

Література

1. Каравайко Д.В. Городища юхнівської культури (до характеру планування та житлобудівництва) // Магістеріум. Археологічні студії. – Вип. 2. – К.: КМ Академія, 2003. – С. 27–32.
2. Каравайко Д.В. Бассейн Средней Десны на рубеже эр (юхново – почеп) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006. – №2. – С. 73–78.
3. Амброз А. К. К истории Верхнего Подесенья в I тысячелетии н. е. // СА-1964. - № 1. - С. 56-71.
4. Падин В. А. Юхновские поселения Средней Десны // СА. - 1966. - №2, - С. 137.
5. Каравайко Д.В. Історіографія дослідження юхнівських пам'яток // Наукові записки. – 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – К.: КМ Академія. – С. 160–163.

6. Каравайко Д.В. Бассейн Средней Десны на рубеже эр (юхново – почеп) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2006. – №2. – С. 73–78.

7. Мельниковская О. Н. Исследования памятников юхновской культуры на Украине (1965-1968) // Матер. XIII конф. Інту археології АН УССР (Київ, 1968).- К.: Наук, думка, 1972.- С. 165-170.

8. Каравайко Д.В. Історіографія дослідження юхнівських пам'яток // Наукові записки. – 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – К.: КМ Академія. – С. 160–163.

9. Каравайко Д.В. До причин появи городищ юхнівської культури // Від Кіммерії до Сарматії: Матеріали Міжнародної наукової конференції "60 років Відділу скіфо – сарматської археології". – К.: КОРВИН ПРЕСС, 2004. – С. 31–33.

Сагайдак С. О.

Порядок функціонування королівського двору Людовіка XIV

Друга половина XVII ст. була періодом розквіту королівських дворів у Європі. Але зразком королівського двору того часу був двір Людовіка XIV. Низка сучасних королівських дворів Європи і сьогодні розглядає королівський двір Людовіка XIV як еталон придворного життя, запозичуючи його здобутки та усталені традиції.

Метою даної статті є спроба висвітлити порядок функціонування королівського двору у другій половині XVII ст. на основі існуючих джерельної бази та історіографічного доробку.

Дану проблематику свого часу активно вивчала низка істориків, зокрема Ф. Блюш, Жан-К. Птіфіс, О.Конькова, Н.Еліас та інші.

Вагомим доробком у вивченні королівського двору Людовіка XIV відзначився французький історик Ф. Блюш. У своїй монографії "Людовік XIV" історик описав життя Людовіка XIV з моменту народження і до самої смерті, а також докладно охарактеризував життя французького двору та оточення Короля-Сонце. Серед робіт французьких істориків заслуговує на увагу також і монографія Жана-К. Птіфіса "Людовік XIV. Слава і випробування". Жан-К. Птіфіс у своїй роботі позитивно оцінює правління Людовіка XIV, вважаючи цей час апогеєм абсолютизму у Франції. На думку історика в період особистого правління Короля-Сонце, Франція стала зразком для наслідування у галузі культури та науки, а королівський палац у Версалі став символом абсолютизму, який копіювали багато монархів того часу.

Своє бачення стосовно королівського двору Людовіка XIV сформувала також російська дослідниця О. Конькова. У своїй монографії "Версаль" вона докладно охарактеризувала Версальський комплекс, життя придворних, а також найближче оточення Короля-Сонце.

Важливою для даного дослідження є також монографія німецького соціолога та історика середини XX ст. Н. Еліаса "Придворне суспільство". Еліас дослідив королівський двір Людовіка XIV, а також "придворне

суспільство" докладно описавши розпорядок дня, розміри доходів жителів двору та інші сторони життя при дворі.

Королівський двір часів Людовіка XIV являв собою цілком сформований соціальний інститут. Будучи бездоганно організованим, він представляв своєрідну систему ореолу, яка мала служити Людовіку XIV та престижу Франції.

Людовік XIV зміг залучити до свого двору представників кращих дворянських родів і перетворити їх на своїх слухняних підданих. Найкращі родовиті аристократи вважали для себе найбільшим щастям і честю прислужувати Людовіку XIV. Установивши придворну ієрархію дворянства Людовік XIV "одомашнив" його, позбавивши політичної автономії.

Придворною вважалася людина, яка мала право доступу до двору, тобто мала можливість з власної волі відвідувати двір Людовіка XIV. Але найчастіше мова йшла про людей, які займали певні придворні посади. Бути придворним – справа непроста, а ті, хто перебував при дворі постійно намагалися утриматися у своєму становищі та зберегти прихильність Людовіка XIV. Для цього потрібно було бути в курсі всіх придворних новин та інтриг, вступати в союзи з тими, хто мав вплив на Людовіка XIV та уникати тих, хто впав в немилість. Окрім цього, придворний повинен вміти володіти собою: це єдиний спосіб зберегти владу над іншими. Життя при дворі змушувало всіх, хто хотів зберегти свій статус, входити в зайві витрати: розкішний палац, карети, слуги – заради цього доводилося займати в борг і постійно прохати про пенсії і милості у Людовіка XIV, що лише підсилювало залежність придворних від нього [7, с.190].

Набір людей на придворну службу здійснювався на основі двох критеріїв. По-перше, Людовік XIV прагнув до того, щоб йому служили найбільш відомі й впливові дворяни Франції. Це підкреслювало його авторитет і дозволяло тримати дворянство під контролем. По-друге, Людовік XIV намагався оточити себе максимально надійними та відданими людьми.

Звичайний придворний виконував свої обов'язки тільки 4 (пізніше 3) місяці на рік. Потім його змінював інший. В інший час придворний мав право бути присутнім при дворі. Тобто, він мав право прийти в палац і бути присутнім на певних церемоніях, а також брати участь у світському житті. Це давало можливість спілкуватися як з Людовіком XIV, так і з іншими впливовими особами. Для того щоб бути прийнятим до двору, недостатньо бути дворянином або навіть аристократом. Можливість з'явитися при дворі мало досить суворо визначене коло осіб: це ті, хто мав посади при дворі; чиновники вищого рангу – державні секретарі, губернатори і т.д.; іноземні посли та члени їх свити, а також купці, що мали звання постачальників двору. Право присутності при дворі не означало, що людина може відвідувати всі церемонії. Це регулювалось суворими нормами етикету [6, с.78–85].

Право доступу до двору високо цінувалося. Воно відкривало перед людиною можливість спілкуватися і впливати на Людовіка XIV та його оточення. Бути прийнятим при дворі і мати там посаду означало наявність високого статусу в очах оточуючих. Воно давало можливість впливати на

решення різних питань, починаючи від видання законів і призначення на різні посади і закінчуючи отриманням пенсій і т.д. Придворні зазвичай набагато краще, ніж інші, були обізнані про плани і наміри Людовіка XIV та інших впливових осіб.

Під час правління Людовіка XIV версальський двір приймав у своїх стінах від восьми до десяти тисяч дворян, тобто близько п'яти відсотків представників дворянського стану. Ті, хто проживав у власних замках чи містах намагалися перейняти звичаї і смаки версальського двору. Правила гарного тону і смаку, введені двором Людовіка XIV, поступово поширювалися серед дворянського стану Франції [7, с.191–195].

Теоретично головним при дворі був головний розпорядник двору. Але величезний вплив, який давала ця посада, швидко призвів до того, що його повноваження стали формальними. Очільники різних придворних служб стали безпосередньо підпорядковуватися Людовіку XIV. Функціонально двір поділявся на окремі служби, які підпорядковувалися своїм головам.

Обер-камергер відповідав за королівські апартаменти. Йому підпорядковувалися камер-юнкери, камергери і пажі. Він також відповідав за медичне обслуговування королівської родини. Обер-гофмейстер (головний дворецький) відповідав за внутрішній стан королівських покоїв і королівський обід. Йому підпорядковувався головний хлібодар, кравчий і виночерпії. Також він керував звичайними гофмейстерами, дворецькими, контролерами і т.д. Обер-шталмейстер (конюший) відповідав за стан королівських стаєнь. Йому підпорядковувалися шталмейстери і пажі. Крім того в його розпорядженні знаходився величезний (кілька сотень чоловік) штат стаєнь. Тут були і свої скарбники, інтендант, герольди, сурмачі, лакеї. Обер-церемоніймейстер відповідав за порядок при дворі і проведення різних церемоній. Хто де стояв чи сидів, і на які церемонії був допущений той чи інший дворянин, було серйозним знаком суспільного становища і милості Людовіка XIV (або немилості) до цієї людини. Обер-квартирмейстер контролював розміщення придворних в палаці. Його роль була особливо велика при виїздах за межі палацу, коли він стежив за відведенням відповідних апартаментів придворним. Існували також мисливські служби головного сокольничого, розпорядника вовчого цькування, вони були незалежні один від одного [3, с.125–130].

Крім звичайних придворних, існувала також військова свита Людовіка XIV. Командири різних гвардійських формувань (зазвичай рот, рідше ескадронів або полків) керували своїми частинами і безпосередньо підпорядковувалися королю.

У Версалі навколо Людовіка XIV гуртувалися це, видатні політики, фінансисти, воєначальники. Але найближче його оточення – перш за все, члени королівської родини.

Попри те, що сучасники досить скептично ставилися до Марії-Терезії, все ж таки дружина Людовіка XIV займала своє місце при версальському дворі. По своїй натурі Марія-Терезія була сором'язлива і простодушна. Королева була благочестивою жінкою та гарною дружиною, і крім того,

надзвичайно делікатною і набожною [1, с.419]. Марія-Терезія навідувала хворих і бідняків, фінансувала монастирі. Більшу частину свого часу вона проводила в своїх апартаментах в оточенні іспанських фрейлін. Як зазначав сам Людовік XIV, вона за все життя його ні разу не розчарувала, якщо не вважати її власну смерть 30 липня 1683 року [1, с.420–424]. Марія-Терезія народила Людовіку XIV шістьох дітей, п'ять з яких померли ще в ранньому дитинстві. Вижив лише один – Людовік Французький, якого називали Великим Дофіном [7, с.112].

Людовік Французький народився 1 листопада 1661 р. Всі піддані Людовіка XIV його просто обожнювали, навіть молодші офіцери і солдати клялися ім'ям спадкоємця престолу. Людовік Французький в повній мірі володів всіма якостями Людовіка XIV, у нього був сильний і незалежний характер, він багато читав, любив театр. Але безперечно були і відмінні риси. Великий Дофін був занадто нетерпеливим і нестриманим. Подібно Людовіку XIV, він одружився на не надто привабливій і набожній принцесі Марії-Вікторії, дочці Баварського курфюрста, а після її смерті, у 1690 р., таємно побрався з мадемуазель де Шуан. Багато хто вважав Людовіка Французького гідною заміною Людовіка XIV на престолі, але цього не сталося, Дофін помер 14 квітня 1711 р. [6, с.69–70].

Іншими відомими жителями Версалю були принци третього покоління. Мова йде про герцога Бургундського, другого дофіна та його брата, герцога Анжуйського, майбутнього короля Іспанії. Перший відрізнявся розумом і набожністю, другий став для Франції і своїх іспанських підданих втіленням фізичної мужності і сили волі [1, с.421–430].

Відомою особою при дворі був Філіп Орлеанський, брат Людовіка XIV, якого називали Месьє. Він славився тим, що аж занадто захоплювався рангами та етикетом. Месьє був нерішучим і лукавим, а також віддавав перевагу чоловікам перед дамами. За це його не надто любили при версальському дворі.

Постійно перебували при дворі і невістки Людовіка XIV. Перша, Мадам, Ганрієтта Англійська – онука Генріха IV. Вона відрізнялася своєю мудрістю та тонким розумом. Друга Мадам – принцеса Пфальцьська. Вона, як і Ганрієтта Англійська була закохана у Людовіка XIV, через що страшенно ревнувала його до мадам Монтенон.

Також при версальському дворі Людовіка XIV постійно знаходилась велика кількість поетів, художників, артистів, які були у нього на службі. Людовік XIV щедро нагороджував митців, в обмін на своє прославлення. Крім того, при дворі перебували іноземні принци, герцоги і пери, герцоги по грамоті, приїжджі дворяни але всіх їх об'єднувало дотримання норм суворого етикету, який був встановлений Людовіком XIV.

Отже, королівський двір часів Людовіка XIV являв собою сформований соціальний інститут, в якому кожен чітко виконував відведену йому роль. На провідних позиціях при дворі знаходилося найближче оточення Людовіка XIV – його рідня, яка користувалася правами і привілеями, які були недоступні іншим. Для того, щоб позбавити політичної автономії дворянство

Людовік XIV зміг залучити до свого двору кращих представників дворянських родів, а також видатних діячів мистецтва, які вважали за честь бути при дворі та служити Людовіку XIV. Таким чином, королівський двір за Людовіка XIV покликаний був не тільки звеличувати монарха, але і певним чином контролювати якість служби його підданих.

Література

1. Блюш Ф. Людовик XIV. – М.: Ладомир, 1998. – 815 с.
2. Борисов Ю.В. Дипломатия Людовика XIV. – М.: Международные отношения, 1991. – 384 с.
3. Элиас Н. Придворное общество: исслед. по социологии короля и придвор. Аристократии. – М.: Языки слав. культуры: Кошелев, 2002. – 366 с.
4. Ивонин Ю. Е., Ивонина Л. И. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI-XVIII вв. – Смоленск: Русич, 2004. – 464 с.
5. Карпантье Ж. История Франции. – СПб.: Евразия, 2008. – 607с.
6. Конькова Е. А. Версаль. – М.: Вече, 2002. – 224 с.
7. Птифис Ж.-К. Людовик XIV. Слава и испытания. – СПб.: Евразия, 2008. – 382 с.
8. Французские короли и императоры. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 576 с.

Щевкун Д.С.

Археологічні дослідження Месопотамії між двома світовими війнами

Актуальність даної теми не викликає жодних заперечень, адже, саме за рахунок археологічних джерел можна дослідити основні етапи історії давньої Месопотамії. Також, від розробки і розуміння представленої проблеми залежать не тільки можливості реконструкції процесу соціально-економічного розвитку однієї із найдавніших цивілізацій, але й, багато в чому, і перспективи порівняльного вивчення давніх цивілізацій.

Мета дослідження, полягає в тому, щоб на основі комплексного вивчення широкого кола документальних джерел, аналізу результатів археологічних експедицій археологів представити картину історії археологічних досліджень території Месопотамії у першій половині ХХ ст.

На сьогодні ми маємо цілу низку цікавих досліджень із даної теми. Одним із головних дослідників та археологів даного періоду є Чарльз Леонард Вуллі . На базі власних досліджень написав праці "Шумер" (1928 р.), "Розкопки в Урі" (1961 р.). В даних працях дається детальний опис археологічних досліджень давнього міста Месопотамії Ур, опис інших пам'яток та знахідок [2].

Також, однією із найбільш систематизованих і ґрунтовніших є праця Сетона Лойда "Археологія Месопотамії" (1984 р.) [7]. Дослідник та відомий

археолог подав детальний опис знахідкам різних археологічних експедицій, а також графічні зображення та плани розкопок.

В загальному, можна виділити ще декілька вагомих праць із даної проблеми, таких як Дандамаєв М. А. "Месопотамия и Иран в VII-IV вв. до н.э.: Социальные институты и идеология" (2009 р.) [3], Х. Сагс "Вавилон і Ассирія. Побут, релігія, культура" (1998 р.) [9] і тд.

Перша половина ХХ ст. ознаменувалася в історії не лише двома світовими війнами, а й величними археологічними відкриттями Месопотамії, до того ж виконаними вже не на аматорському, а на сучасному науковому рівні.

В той час, цікаві відкриття були зроблені німецькими археологами в Месопотамії. В. Андре в 1903-1914 рр. розкопав найдавнішу столицю Ассирії - місто Ашшур, де були виявлені руїни царських палаців, храмів, в тому числі храм верховного ассирійського бога Ашшура, царські склепи, житлові міські будинки і вулиці. Німецькі археологи вели також розкопки в сучасному селищі Фара, де були знайдені залишки шумерського міста Шуруппака, бібліотека з найдавнішими господарськими текстами, у Борсіппі - передмісті Вавилону - були відкриті залишки 49 -метрового зіккурату; виявлене також шумерське місто Умма [5].

На початку ХХ ст. руїни стародавніх міст, приховані під пісками курганів Абу- Шахрейн, неподалік від Ура, зацікавили англійця Вільяма Тейлора. Його увагу привернув трапецієподібний пагорб посеред мертвої пустелі, що підносився над околицями на 12 м, зі схилами, зверненими на чотири сторони світу. У столиці бога Енкі, Ерідуду, Тейлор розкопав великого базальтового лева і залишки будівлі з плоско- опуклої цегли. Його увагу привернули також руїни високої споруди, що вінчає руїни міста.

Після цього більш ретельно обстежив Ерідуду Кемпбелл – англієць Джон Томпсон. Він знайшов базальтового лева, частково вже засипаного кочівниками пісками, розкопав сходи, розташовані уздовж південно- східної стіни, що вели на верхні поверхи зіккурата [1].

Часу і коштів на серйозні розкопки у Томпсона не було, але й тих кількох днів, що він провів, риючись в руїнах, йому цілком вистачило для того, щоб зрозуміти всю значимість зробленого ним відкриття. Повернувшись до Лондона, Томпсон зумів зацікавити своїми знахідками Британський музей .

Взимку 1918 - 1919 року експедиція, під керівництвом Г. Р. Холла, приступила до розкопок в Ерідуду і Урі. При цьому Холл постійно відволікався на пошуки інших, більш цікавих з його точки зору археологічних об'єктів, і нарешті його увагу привернув пагорб Телль ель- Убейд, розташований в 7 кілометрах на захід від Ура.

Археолог розкопав частину найдавнішого в Месопотамії храму, що відноситься до середини III тисячоліття до н. е. Святилище стояло на штучно спорудженій терасі. Наверх вели монументальні сходи з вапняку. З обох боків стояли статуї левів у натуральну величину, зроблені з бітуму і покриті міддю. Над входом до храму колись містився великий рельєф, що зображав орла з головою лева, який тримає в пазурах двох оленів. Перед

храмом був влаштований вітвар з обпаленої цегли. На його зовнішній поверхні красувався знак планети Венери - символ верховної богині шумерів Нінгурсаг (Інанні), "володарки небесних висот".

Повномасштабні археологічні дослідження стародавньої столиці шумерів почалися в 1922 році і велися протягом дванадцяти сезонів (1922-1934 рр.) під керівництвом англійського археолога Леонардо Вуллі. Ця англо - американська експедиція вже не ганялася за престижними знахідками, а здійснювала широкомасштабні вичерпні розкопки.

У 1922 р. Леонардо Вуллі розкопав поблизу Ура стародавнє поселення Ель-Убейд, жалюгідні залишки якого деякі вчені пов'язують зі слідами дошумерської культури в Південній Месопотамії [8, с. 74-78].

В 1923 році археологи мали дуже слабке уявлення про типи месопотамських глиняних посудин різних періодів, а про судини найдавніших епох - зовсім нічого. Тому знахідка в Ель-Убейді мала величезне значення. Археологи виявили там більше сотні різновидів судин і вивчили способи їх виготовлення. Зіставивши всі відомі дані, дослідники прийшли до висновку, що глиняний посуд Ель-Убейда має немісцеве походження. Очевидно, перші поселенці принесли сюди стиль і форми кераміки зі своєї рідної країни. Єдиним місцем, де була виявлена кераміка східного типу - це Елам, ірська область, розташована на південному заході сучасного Ірану [5].

На початку 1927 року експедиція Вуллі приступила до розкопок міського кладовища. Археологи виявили тут близько двох тисяч могил. Незабаром з'ясувалося, що насправді тут одне під одним лежать два кладовища різних періодів. Верхнє, судячи з написів на циліндричних печатках, відносилось до часів правління Саргона, тобто його вік становив приблизно 4200 років. Але під ним виявилися могили другого кладовища!

Археологи натрапили на царські гробниці в останні дні сезону 1926-1927 року. Всього тут було шістнадцять царських поховань і жодне з них не схоже на інше. На жаль, майже всі гробниці були розграбовані ще в давнину. Вціліли тільки дві.

До цих пір в Месопотамії не знаходили нічого, хоча б віддалено схоже. Ці предмети були так незвичайні, що один з кращих європейських експертів тієї пори заявив, що це речі арабської роботи XIII століття н. е [8, с. 79-80].

В 1929 році археологи, які працювали в Месопотамії, взяли собі за правило називати окремі етапи роботи в рамках даного періоду по назвах тих об'єктів, на котрих дані етапи були зафіксовані [4].

Коли Вуллі в 20-х роках здійснював ці відомі відкриття, археологи із інших країн займалися подібними дослідженнями, зонуючи прошарки, які були розташовані під містами шумерів. Найбільшого успіху досягла експедиція німецького східного товариства під керівництвом Н. Ньольдеке та Ю. Йордана. Вони досліджували храмовий комплекс бога Ана в Уруці (сучасна Варка). Тут було виділено вісімнадцять "архаїчних" шарів, із котрих найдавніших 5 (XVIII-XIII) містили кераміку, аналогічну "убейдським" матеріалам, знайденим Вуллі в Урі.

Тим часом англо-американська експедиція під керівництвом С. Ленгдона, яка вела схожі по своїм цілям розкопки на поселенні Джемлет-Наср в декількох милях від Кіша, зробила ще одне відкриття. Це була поліхромна кераміка із геометричним орнаментом і характерною, вилощеною до глянца поверхністю. Стало зрозумілим, що Джемлет-Наср представляє собою останню фазу додинастичного періоду [7, с.38–42].

Перші дослідження давніх поселень на території Ассирії були проведені одночасно англійськими та американськими археологами на початку 30-х років. В якості відправної точки можна взяти невелике поселення Арпачія, яке лежало в 4 милях до пн.-сх. від Ніневії і яке було розкопане М. Меллоуном в 1933 році. На поверхні Меллоун виявив скромне село із доволі убогих глиняних хижин. Він відмітив, що знайдена на цьому місці кераміка може бути віднесена до північного варіанту раніше відкритої у Вавилоні розписної кераміки періода Убейде. Припущення археолога підтвердилися, коли за селом був знайдений могильник із більш ніж 40 похованнями, в котрих виявилось багато непошкоджених посудин [7, с.71–76].

Наприкінці 1933 р. французькі археологи почали під керівництвом А. Парро розкопки в містечку Тель-Харірі в середній течії Євфрату в східній Сирії, продовжували їх до кінця 1938 р. і відновили їх знову після війни. Незабаром підтвердилося, що в цьому місці розташовувалося стародавнє місто Марі, вже відоме нам за клинописними документам, знайденими в інших місцях. Було знайдено велику кількість клинописних табличок. Найважливішою знахідкою був архів з приблизно 13 тисяч табличок, виявлений в 1936 році. Іншим чудовим відкриттям були залишки величезного палацу, в якому, як виявилось після закінчення розкопок, було майже 300 кімнат. Він займав площу близько шести акрів, тобто стільки ж, скільки шістдесят чи сімдесят пристойних приміських будинків разом з садами. Ступінь збереження стін була дивно гарною для будівлі, якому чотири тисячі років. Деякі з решти стін мали висоту до 16 футів з добре збереженими дверними отворами [9].

У 40-х роках учені розширили часовий і просторовий ареал археологічного дослідження Месопотамії. Вони почали розкопки на всій території країни та за її межами, виявили там сліди перебування найдавнішої людини. Так, було знайдено ряд палеолітичних, неолітичних та мезолітичних стоянок, серед яких однією з найцікавіших була палеолітична стоянка в печері Шанідар, виявлена американцем Р. С. Сблецькі.

У 1946-1949 рр. на території Еруди за дорученням уряду Іраку працювала група іракських вчених: Надж аль-Азіль, Фуад Сафар і Мухаммед Алі Мустафа [1].

У 1948 році Ф. Сафар та С. Ллойд по завданню Іракського департаменту давнини розпочали свій розкопки в Ереді (зараз – Телль Абу-Шахрайн), котрий вважався у шумерів найдревнішим містом.

Під час розкопок археологи виявили розвалини пізньшумерського зіккрату, а під одним із углів – стіни маленького храму, котрий можна датувати, аналізуючи кераміку, кінцем убейського періода. Даний храм

виявився лише частиною великого ланцюга будівель. Інформація, яка була представлена даними будівлями виявилась безцінною для датування. Вдалося, в подальшому виявити послідовність етапів розвитку убейдської кераміки, найбільш важливіша із яких, характеризується розписним посудом, за формою і технікою виготовлення настільки відрізняється від стандартної продукції наступних періодів, що за ним закріпилась назва "кераміка Ереду" [7, с.43–53].

Таким чином, ми можемо побачити, що все, що зроблено в дослідженні цього регіону аж до початку першої світової війни прийнято розглядати як "перше відкриття Месопотамії". В першій половині ХХ ст. були зроблені грандіозні знахідки відомими на весь світ археологами.

Було відкрито археологами в 1903-1914 рр. найдавнішу столицю Ассирії - місто Ашшур, де були виявлені руїни царських палаців, храмів. Німецькі археологи вели також розкопки в сучасному селищі Фара, де були знайдені залишки шумерського міста Шуруппака, бібліотека з найдавнішими господарськими текстами, у Борсіппі - передмісті Вавилону - були відкриті залишки 49 -метрового зіккрату; виявлене також шумерська місто Умма. Експедиція, під керівництвом Г. Р. Холла, розкопала частину найдавнішого в Месопотамії храму. Англо - американська експедиція відкрила храм, який тоді вважався найдавнішою спорудою Месопотамії і взагалі найдавнішою будівлею в світі, архітектуру якого можна було відтворити більш-менш достовірно. Також, на початку 1927 року експедиція Вуллі приступила до розкопок міського кладовища. Археологи виявили близько двох тисяч могил. Згодом, дослідники визначили, що тут одне під одним лежать два кладовища різних періодів. В 1933 році М. Меллоуном було розкопане скромне село із доволі убогих глиняних хижин. Також, у 30-х роках голландські та французькі археологи відкрили руїни Ешнунні та Марі.

Вивчення давніх пам'яток в 40- 50 -ті роки дозволило намітити конкретні ступені розвитку Межиріччя в VIII - IV тис. до н.е. Стало очевидно, що на даній території, і насамперед у її північних областях, сформувався один з найдавніших у світі центр землеробства і скотарства, де виникли ранньо-землеробські культури. Це вважається "другим відкриттям Месопотамії".

Література

1. Археологические экспедиции конца 19 - начало 20 века // История Древнего мира. [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://konan.3dn.ru/publ/31-1-0-236>
2. Вуллі Ч. Л. Ур халдеев. – М., 1961. [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://historylib.org/historybooks/Leonard-Vulli_Ur-KHaldeev/
3. Дандамаев М. А. Месопотамия и Иран в VII–IV вв. до н. э.: Социальные институты и идеология. СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2009. 512 с.
4. Дьяконов І. М. "Люди міста Ура". [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.rulit.net/books/lyudi-goroda-ura-read-228358-1.html>
5. История археологических открытий древней Месопотамии// Всемирная история. [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://maxbooks.ru/vostok/antor04.htm>
6. Историография Древней Месопотамии. [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://www.mystic-chel.ru/east/mesopotamia/496.html>

7. Ллойд Сетон. Археология Месопотамии. – Москва: Наука, 1984. – 279 с.
8. Низовский А. Ю. Сто великих археологических открытий. – М.: Вече, 2002. – 544 с.
9. Саггс Г. Вавилон и Ассирия. Быт, религия, культура. [Электронный ресурс] – Режим доступа: [http://www.e-reading.by/chapter.php/1006429/0/Saggs - Vavilon i Assiriya_Byt,_religiya,_kultura.html](http://www.e-reading.by/chapter.php/1006429/0/Saggs_-_Vavilon_i_Assiriya_Byt,_religiya,_kultura.html)

Терещенко М.О.

Розвиток гендерних стандартів у постановах міжнародних організацій

Для сучасної України проблема рівності жінок та чоловіків є новою. Зародилася вона на хвилі демократизації суспільства на початку 90-х рр. XX ст. До 1991 р. дана проблема не зважаючи на свою гостроту і ратифікацію документів прийнятих міжнародними організаціями замовчувалася і не визнавалася [1]. На сьогоднішній день у розробці даного питання відбулися позитивні зміни. Україна докладає активних зусиль для того, щоб стати рівноправним членом Європейського співтовариства. Одним з важливим напрямів діяльності у цій сфері, є врахування і виконання міжнародних правових норм щодо рівності жінок та чоловіків. Юридичним показником міжнародно-правового регулювання цієї проблеми є гендерні стандарти закріплені в актах, які прийняті міжнародними організаціями.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб на підставі аналізу документів прийнятих міжнародними організаціями щодо прав жінок, з'ясувати основні гендерні стандарти світової спільноти.

Розробники практичного посібника "Oxfam minimum standards for gender in emergencies" [13] міжнародної організації Оксфам (Oxfam) визначають, що гендерні стандарти виходячи із прийнятих документів Європейським союзом (ЄС) ґрунтуються на ідеї рівності у всіх сферах діяльності суспільства і є своєрідним зразком для країн ЄС та її можливих членів. У працях українських науковців термін "гендерний стандарт" є широко вживаним [3;10]. Проте дефініції даного терміну серед робіт українських дослідників не вдалося знайти. Зрозуміти яке значення на думку того чи іншого автора має поняття "гендерний стандарт" можливо лише ознайомившись із повним змістом роботи. Наприклад, у збірнику рекомендацій "Гендерні стандарти сучасної освіти" [3], у жодному із розділів чітко не наведено, що розуміють автори під поняттям гендерних стандартів у сучасній освіті. У публікаціях українських науковців Т. Омельченко [8], А. Зоріної [4] поняття "гендерні стандарти" вживається у значенні "гендерні норми", що є грубою помилкою і викривляє значення поняття "гендерні стандарти". Термін "норма" - це правило, яке вказує межі свого застосування і відповідає чомусь типовому або звичайному [11]. Натомість, "стандарт" - це документ, розроблений на основі консенсусу та затверджений

═══════

уповноваженим органом, що встановлює призначені для загального і багаторазового використання правила, інструкції або характеристики, що є зразковими [12]. Ґрунтуючись на вище наведених визначеннях, термін гендерні стандарти варто тлумачити, як документ рекомендаційного характеру, прийнятий на основі згоди різних сторін, що затверджує положення, які забезпечують рівність представників обох статей у всіх сферах суспільного життя.

Відлік формування гендерних стандартів варто починати із прийняття “Загальної декларації прав людини” [2], що була затверджена 10 грудня 1948 р. У першій статті даного документу було проголошено, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. На нашу думку, цю тезу, варто вважати першим гендерним стандартом. Щоб краще зрозуміти його сутність та значення, варто пригадати, що “Загальна декларація прав людини” була прийнята через 3 роки після катастрофи світового масштабу - Другої світової війни. Однією з причин якої, стала дискримінація німців у наслідок поразки у Першій світовій війні, що призвело до наростання реваншизму у суспільстві тогочасної Німеччини. Зрозуміло, що дискримінація жінок не призведе до нової світової війни, але чи не будуть втрати від таких дій рівноцінні тим що людство отримало після подій 1939 – 1945 рр?

Наступним важливим міжнародним документом, у контексті досліджуваної проблеми, стала Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [6]. Даний документ був прийнятий Організацією об'єднаних націй (ООН) у 1979 р. У ньому було затверджено, що права жінок є невід'ємною частиною прав людини. У тексті документу країнам-членам ООН було надано рекомендації щодо включення принципу рівноправ'я жінок і чоловіків у конституції чи інші законодавчі акти. Також було рекомендовано, при потребі, використовувати спеціальні санкції, що забороняють дискримінацію жінок у різних сферах життя суспільства.

Під час підготовки до Четвертої Всесвітньої конференції з прав жінок у Пекіні у жовтні 1994 р. відбулася регіональна Віденська конференція серед країн Європи, на якій обговорювалася концепція “паритетної демократії” [1]. Вона було розроблена Комітетом з рівності між чоловіками і жінками та Департаментом прав людини, який діє при Раді Європи. Концепція паритетної демократії ввібрала у себе ідеї, які на той час активно обговорювалися серед представників жіночих організацій Європи. Суть даної концепції полягала у рівному представництві, тобто 50/50 жінок та чоловіків у органах влади. Розробники цієї концепції обґрунтовували її тим, що демократія у повному сенсі можлива лише за умови, коли жінки та чоловіки, які володіють однаковою гідністю матимуть рівний вплив на прийняття рішень. Не зважаючи на те що дана Концепція не стала гендерним стандартом міжнародного товариства, вона на даний час є ціл्लю багатьох європейських країн і водночас, здійснила вплив на ряд інших міжнародних документів. Одним з них стала “Пекінська декларація” та “Платформа дій”, що були затверджені у 1995 р. [9]. У “Пекінській платформі дій” наголошува-

лося на необхідності рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті рішень. Дана теза обґрунтовувалася не лише вимогами елементарної соціальної справедливості, а й принципами демократії. Також у документі говорилося, що у результатів рівної участі статей у прийнятті рішень можливе формування відкритого та підзвітного уряду, який створить баланс, що повністю відтворюватиме склад суспільства. Даний гендерний стандарт був розширений документом прийнятим Радою Європи, що мав назву “Комплексний підхід до проблеми рівності жінок та чоловіків”. В ньому проголошувалася про включення у всі сфери та на всіх рівнях політичної діяльності аспектів гендерної рівності. Причиною для прийняття цього документу став позитивний досвід із введення комплексного підходу Данії, Швеції, Нідерландів.

На даний час, останнім міжнародним актом у формуванні гендерних стандартів став документ затверджений ООН у 2000 р. під назвою “Цілі розвитку тисячоліття” [7, с.217]. За даним документом Україна бере на себе зобов’язання до 2015 р. забезпечити гендерне співвідношення жінок та чоловіків на рівні 30/70 % у представницьких органах та на вищих щаблях виконавчої влади. Як і всі попередні, даний гендерний стандарт не має ультимативного значення для держав-учасниць ООН, проте він має велике політичне значення для розвитку нашої країни. Адже вибравши європейський вектор розвитку нашої країни доведеться у будь-якому випадку враховувати ті правила за якими живуть країни ЄС. До того ж, не варто розцінювати гендерні стандарти, як ведмежу послугу, адже вони не несуть у собі різких і негативних кардинальних змін для суспільства. Введення гендерних стандартів допоможе подолати конкуренцію тим жінкам, які мають бажання і здібності займатися політикою, водночас вони ні до чого не зобов’язують жінок, які не відчують такої потреби. Сутність гендерних стандартів це – рівність. У першу чергу це рівність можливостей, які нікому не нав’язуються, але водночас, кожен представник суспільства може ними вільно скористатися. Взявши до уваги теорію побудови суспільства Г. Спенсера [5, с.39], в якій він обґрунтовує думку, що суспільство у своєму розвитку подібне на будь-який живий організм, то варто зауважити, що у разі розвитку без врахування принципу рівності людство чи конкретно нашу країну, чекає малоперспективне майбутнє.

Література

1. Айвазова С. Гендерное равенство в контексте прав человека. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.owl.ru/win/books/gender/13.htm>
2. Всеобщая декларация прав человека. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015
3. Гендерні стандарти сучасної освіти / за ред. О. М. Кікінежді, Т. О. Дороніна, О. Г. Біла. – К.: Програма розвитку ООН в Україні. – 2010 – 328 с.
4. Зоріна А. Гендерні норми у школі. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.academia.edu/7003925/>
5. Коломийцев В. Ф. Социология Герберта Спенсера // Социологические исследования. – 2004 – № 1 – С. 37 – 44.

6. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_207

7. Литвин М.В. Досягнення цілей розвитку тисячоліття у країнах Центральної та Східної Європи // Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. – 2013 - Т.18.- Вип.1/1 – С. 216–220.

8. Омельченко Т.В. Становлення та розвиток міжнародно-правових стандартів щодо захисту прав жінок та забезпечення гендерної рівності // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди "ПРАВО". – 2011 - Вип. 17 – С. 82–89.

9. Пекінська декларація. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_507

10. Поплавська Є. В. Залежність негативних особливостей Я-концепції від гендерних стандартів в юнацькому віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. – Одеса, 2010. – 19 с.

11. Термін "норма". [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://bit.ly/1orknEv71>

12. Термін "стандарт". [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%82>

13. Oxfam minimum standards for gender in emergencies. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.gdnonline.org/resources/ml-oxfam-gender-emergencies-minimum-standards-291113-en_0.pdf

NOTA BENE

Циба В.

Дискусійний історичний клуб: підсумки на тлі критичних роздумів

З моменту створення нашого клубу збігло чимало часу. Тож потреба підбити підсумки є нагальною з огляду на дві обставини: 1) студентське товариство факультету продовжує діяльність, заявляючи про неперервну тяглість інтелектуальних традицій; 2) частина членів клубу влилася у викладацьке середовище факультету і продовжують свій розвиток, негласно апелюючи до досвіду участі у роботі клубу.

Мої роздуми, як заявлено у заголовку, будуть водночас результуючими й критичними. Проте вони достоту є мемуарними, а відтак відображають лише аспект можливого аналізу інтелектуальної спадщини дискусійного клубу студентів. Не побоюючись звинувачень у суб'єктивності власних оцінок, я мушу заразом зізнатися і в тому, що в моєму житті спілка, яку нині називають "клубом 2000-тисячників", зіграла чималу роль. Це покоління гостро переживало відсутність життєвих орієнтирів, що спонукало їх шукати себе у науковій та громадській активності. Чи справді у цьому головна особливість постанови клубу 1999 року? Гадаю, що не тільки в цьому. А втім про все слід сказати по черзі.

Мотивація до виникнення. Як відомо, подібні спільноти з'являються тоді, коли сформована критична маса людей з певним інтелектуальним ресурсом, охочих до наукової співпраці. Наш клуб у цьому не став винятком. Ініціатива О. Кривобока була підтримана тими студентами, які відчували на факультеті брак живої атмосфери наукової комунікації. Пам'ятаю по собі, що мене аж ніяк не вдовольняла та частка інформативної подачі, яку ми споживали. Лекції та практичні заняття, що й досі зберігають переважно класичну манеру, могли бути цікавими хіба лише для тих, кому бракувало внутрішнього потенціалу саморозвитку і кому навчання у вищій школі давалося непросто. Осердям клубу стали переважно абітурієнти, які вже мали досвід участі в шкільних або всеукраїнських олімпіадах з історії. Їхня мотивація полягала у виході за межі схоластичної науки зразка XIX століття. Таким чином клуб за природою своєї організації мав стати чинником внутрішнього опору безглуздій совдепівській системі освіти, яка, на превеликий жаль, відтворюється в українських вишах до сьогодні. Свій внесок у справу діяльності клубу я особисто розглядав як зусилля, спрямовані на користь вибудування нового способу спілкування між студентом і базовим інтелектуальним ресурсом, що його університет повинен надавати у розпорядження студента. Тобто завданням клубного середовища, на мій погляд, як і на погляд частини моїх колег, було подолання розриву між тим станом справ, який існував та існує зараз і полягає у "підтягуванні" творчої моделі до певних стандартів знання, та тим бажаним і практично завжди важко досяжним станом справ, коли університет є "оселею" наукового і

світоглядного самозростання, як про це мріяв Вільгельм фон Гумбольдт. Чи вдалося досягнути нам, учасникам клубу 1999-2003 років, цього бажаного стану? Гадаю, що ні. Причин такого результату було багато. Передусім це неможливість зламати ту систему устоїв і правил академічного співжиття, яка в силу власної міцності й інституційного панування залишається панівною й досі. Зрештою, ми як молоді оптимістичні авантюристи ставили собі нереальні завдання, маючи переконаність у їх здійсненності. Ми хотіли, аби науковий пафос, що жив і зростав буйним квітом у нас, поширився на всіх інших, став прикладом справжнього переродження університетської спільноти як живого цілого. У цьому сенсі клуб був також середовищем поколіннєвого романтизму. Максимум, якого домоглися студенти з тодішнього клубу, це індивідуальний саморозвиток, становлення науковців як протест проти психологічної стагнації університету. Отож на позір слід виокремити три головні причини невдалого успіху клубу: (а) поразка у боротьбі зі старою академічною системою, (б) нерозрізнення власних пріоритетів і пріоритетів системи, (с) існування у межах інституції, норми якої перешкождали повноті розвитку клубу.

Критичний потенціал і циклічність. Я переходжу до питання про те, чи варто зважати на сили людей, що утворюють спільноту молодих вчених як на критерій їхнього спільного успіху. З досвіду власного залучення у наукові кола, головню від моменту виникнення клубу, мушу визнати, що подібним утворенням притаманні дві специфічні ознаки: циклічність діяльності та пов'язаний з нею поколіннєвий фактор. Я маю на увазі те, що тільки психологічний зв'язок між поколіннями (під яким я розумію не спільність людей з віковим діапазоном 25 років, а радше своєрідні "студентські покоління", що сформовані упродовж навчання на бакалавраті) здатен підготувати фундамент для будівлі наукового гуртка. Без такого зв'язку неможливий клімат взаєморозуміння, яким живився наш клуб і, напевно, його наступники. Вже після закінчення вишу я спілкувався з новими членами клубу і зробив для себе (не)сподіване відкриття: нас розділяє ціла прірва з поглядів, підходів, намірів і сподівань. Як не сумно, але це явище має власні закономірності, на які варто зважати. Тому очікувати, а тим більше вимагати постійних досягнень від молодих і ще не до кінця сформованих вчених, керуючись суто формальними уявленнями про прогрес наукових результатів, є марнотною постановкою питання. Змусити індивідів, випадково об'єднаних у товариство, в якому балансують різні потуги й пріоритети, видавати якісний продукт "на гора" - це те ж саме, що спонукати дитину після перших звуків "ой" розмовляти складнопідрядними реченнями. Наука робить стрибки, але колективний розум не може стрибати за наказом. Так само виправдано припустити, що й поколіннєві відмінності повинні стимулювати діяльність наукових товариств, як і неперервність їхніх традицій. І тут ми стасмо заручниками ще однієї ілюзії. Йдеться властиво про те, що покоління виникають у режимі переоцінки усталених стандартів. Якщо погодитися з цим твердженням, то дискусійний клуб кінця 1990-х світоглядно змінив клуб "Смолоסקип" кінця 1980-х, аби потім зникнути на фоні

нових формацій клубу середини 2000-х років. Я не бачу в цих змінах негативного відлуння "занепаду", оскільки про занепад можна казати хіба лише тоді, коли був "розквіт". Натомість, з мого погляду, дискусійний клуб історичного факультету не міг реалізувати своїх завдань і тому обмежився проміжним підсумком. Він полягав у тому, що подібне середовище постало абсолютно самостійно.

Антиформальний формалізм. Те, що клуб був винятковою й систематичною ініціативою "знизу" стало головною заслугою його діяльності. Заради правди слід додати, що формалізація усе ж відпочатково розтинала цю спільноту. Без неї наукові студії є вкрай утрудненими, як от без організації процедури дискусії, підготовки публікацій, визначення критеріїв перемоги диспутантів тощо. Згадані мірила формалізації були контрольовані зсередини клубу, тоді як формалізація його роботи з боку факультету виходила за межі студентських можливостей. Я далекий від думки, що клуб в його першій формації було загублено адміністративним тиском. Вважати так – значить не помічати об'єктивних чинників трансформації подібних утворень. Але якщо не враховувати обидва описані фактори – циклічність зростання / спаду наукової активності та її пропорційна залежність від появи нового покоління – то на загал з картини розвитку гурткових середовищ упускається найважливіше, а саме їх нерівномірна динаміка. Не бачити її, вимагати від людей більшого, ніж вони спроможні запропонувати нехай і у віддаленій перспективі свого становлення, це притаманне адміністративному, а не творчому мисленню. З цим боролися антиформалісти ІДК кінця 90-х-початку 2000-х, і цим вони заслужили, гадаю, вищої похвали. "Мінімальний формалізм!" – таким має бути гасло нового покоління, хоч, як ми знаємо, всі нові покоління починають з відмови від звичних гасел.

Нові орієнтири. Створення задатків до наукової праці на рівні студентства – це, з одного боку, складна і відповідальна сторона університетської практики як такої, для якої, на жаль, в Україні досі бракує фундаментальної підтримки від інстанцій управління (чи університетських, чи в цілому державних), а з другого боку, це необхідна, хоча й недостатня умова появи суспільної категорії, що з поміж інших виділяється готовністю до креативного та свідомого мислення на тлі несвідомого й майже сомнамбулічного суспільства. Тож відповідальність перед собою та беззастережна сміливість спонукатимуть гуртківців починати перебудову зі своїх лав. Зробити щось вартісне для суспільства здатен, далєбі, той, кому доводиться постійно шукати альтернатив, не намагаючись порозумітися з обставинами. Вірогідно, не кожен з тих, хто належав до кола дискусійного клубу у різний час його появи – існування – жевріння – підйому, став професійним науковцем. Дивно було б, якби з гуртка студенти навпростець потрапляли до академічних установ і там неперервно продовжували свою працю. Важливим підсумком участі у колективному дійстві народження істини може бути ніщо інше як відчуття співпричетності до неї. Вміти обирати у житті вагомі пріоритети, приймати рішення, з якими не згодна решта людей і досягати поставлених цілей попри недовіру і невір'я з боку

оточення та по всьому зберігати певність у правильно обраному шляху – це той надійний і найпосутніший товар, який забере з собою студент з практики інтелектуальної праці у клубі. Якщо захоче віддатися справжній науці, а не казенному ремеслу. Якщо шукатиме підтримки у таких як сам. Якщо промінє інтелектуальну вторсировину на знання, без якого годі жити підно і якому не соромно віддати щонайменше чотири своєї юності.

Колись Гайне мовив, що обрана людиною справа приречена на успіх тільки в тому разі, якщо ти вважаєш себе прикутим до неї міцним ланцюгом відданості. Цього я й хочу тим, хто ступив на шлях інтелектуального опору конформізму, апатії та шкільництву в нашому університеті.

Кривобок О.П.

Фрагмент зі спогадів про історичний клуб

Протягом першого етапу існування історичного клубу, коли я був керівником, його маленький колектив спробував проявити себе у різних формах діяльності. Звичайно, найголовнішою, найважливішою і центральною формою було публічне обговорення найцікавіших тем. Саме воно призвело до заснування клубу в далекому 1999 році. Студентам-засновникам просто не вистачало часу на семінарах для розгляду тем, які лише мимохідь проходили по програмі. Ці теми ми стали виносити на публічне обговорення любителів історії. Про деталі перших зустрічей я вже давав інтерв'ю Роману Железко.

Зраз зупинюсь на кількох інших ініціативах наших членів. Однією з них, яка стала більш актуальною на старших курсах, була фінансова. Стипендії не завжди вистачало на потреби, та й не всі її отримували. Оскільки я писав у дипломній і про економічну взаємодопомогу студентів Російської імперії на початку ХХ століття, у мене виникла ідея творчого застосування цього досвіду в нових умовах. На цю тему я мав попередню розмову з Є.М. Страшко. Пригадую, як ми тоді зустрілися на ІІ поверсі універмагу "Прогрес" і довгенько між закупками обговорювали можливі варіанти її вирішення. Більшість ідей завідувача тоді розкритикувала – то з податковою можливі проблеми, то з корупційної точки зору підозрілі. Схвалила, якщо не помиляюсь, тільки думку про можливе залучення студентів до репетиторства з учнями або молодшими студентами.

Тим не менше, спроба заснувати якусь організацію взаємодопомоги була обговорена на засіданні клубу. Відбулося це, якщо не помиляюсь, у весняному семестрі 2001 року (а можливо, й восени). Мене саме надихнув побачений приклад активної діяльності студентських товариств у Тернополі, які проводили власну студентську конференцію і навіть заснували свій гуртожиток. На засіданні ми вирішили заснувати касу взаємодопомоги, яка б надавала позики на дрібні студентські потреби. Склалися 5-6 осіб

невеликими сумами, здається, чи то по 3, чи то по 30 грн. Касиром обрали мого однокурсника Юрія Кресана. Пам'ятаю, як я наполягав на суворій письмовій звітності надходжень і видатків каси. Мене тоді несподівано і активно підтримав присутній на засіданні І.М. Конончук, заявивши, що не треба допускати недбалості і нехтувати дрібницями, які можуть підірвати взаємну довіру. Заодно він пригадав, що організація фінансової взаємодопомоги існувала якийсь час і на кафедрі історії між молодшими викладачами.

На жаль, ідея нашої каси не була підтримана студентською масою, хоча ми намагались пару місяців її популяризувати. Пару місяців ми, правда, намагались робити щомісячні внески. Однак стартовий капітал наш був надто малий, зв'язків із подібними організаціями не було і справа ця "не пішла": позик ніхто не брав, а нових членів майже не було. Весною наступного року, якраз перед нашим випуском Юрій акуратно роздав отримані кошти, які він зберігав майже рік, і на тому наш проект вичерпався.

Більш успішною була ідея заснування студентського альманаху. Випливала вона з того, що у 2001-2003 роках більшість нашого активу мала стати випускниками. Жаль було того, що зроблені напрацювання "кануть в лету" без жодної фіксації. У віснику студентського наукового товариства тоді майже ніхто з нас не публікувався, і наше уявлення про цей часопис було дуже туманним: начебто він і існував, але доступ до нього був тоді важким, а організація видання забюрократизованою. Тому поступово народилась ідея власного видання. Цю ідею активно підхопили викладачі кафедри історії України, і вона навіть була винесена на одне із засідань. Втім, для нас були більш важливі не рішення, а конкретні кроки, адже кафедра постановила зробити фінансовий збір на видання альманаху. Наскільки я пам'ятаю, відгук ця ідея знайшла і на кафедрі всесвітньої історії, і там теж збирали для нас кошти. Доки збирали кошти, готували публікації, минуло кілька місяців. Зрештою, цей перший збірник нашого клубу було подано в друк. Вийшов він дещо запізно, і дехто з моїх од-но-курсників, які випустилися у 2002 році, його тоді не отримав. Юрію Кресану я віддав один із трьох примірників, які я зберіг для себе. Насамкінець хотів би відзначити, що підготовка цього першого альманаху була більше справою учасників клубу, ніж викладачів, на відміну від нинішньої ситуації. Тоді ще не було постійного куратора-організатора випуску цього збірника, та і студенти більш відповідально ставилися до підготовки матеріалів до друку.

Дудченко Г.М.

Перші кроки в історичній науці

Інтерес до історії як науки, та перші кроки зроблені у науковій сфері цілком і повністю пов'язані з моїми студентськими роками. У 1993-1998 рр. я навчався в нашому університеті (тоді НДПІ ім. Гоголя) на історико-філологічному факультеті. Спеціальність історія та народознавство, яку я обрав, була найбільш "історіомістка", що відповідало моїм же шкільним інтересам. Відверто визнаю, що моє уявлення про історію як науку в шкільні роки не виходило за межі шкільних підручників та історичних романів, які я полюбляв читати. Тому вже перші заняття в університеті відкрили новий незнаний світ академічної історії. До сьогодні в моїй пам'яті зберігаються чіткі спогади про враження отримані на лекціях деяких викладачів.

За загальним визнанням моїх однокурсників з школярів у студентів нас першокурсників пертворила Страшко Євгенія Матвіївна. Саме вона викладаючи нам курс історії народів Росії, кожну лекцію починала з історіографічного вступу в якому давала яскраву характеристику основних підходів до вивчення тих чи інших проблем теми. Завдяки її зусиллям вже з перших кроків у вузі у мене та моїх одногрупників зформувався образ історії як динамічної, плюралістичної науки, в якій можливе співіснування різних точок зору, методологічних підходів, способів аргументації. Під час підготовки до семінарських занять нам доводилось ознайомлюватись з тлустими монографіями та складними статтями у наукових журналах. На самих семінарах ми вчилися дискутувати, чітко аргументувати свою позицію, використовувати джерела.

Яскраві спогади залишив і лекційний курс Самойленка Григорія Васильовича. Вже не памятаю як він точно називався, але розповідаючи про літературу та культуру Чернігівщини наш тодішній декан постійно звертав увагу слухачів на білі плями та пустоти які чекають на своїх дослідників. І ми розуміли, що цими очікуваними майбутніми дослідниками повинні були стати ми. Пізніше, на другому курсі, саме Самойленко Г.В. в межах архівно-музейної практики познайомив нас з ніжинським архівом та сформував початкові навички пошукової архівної роботи.

Запам'ятались і семінари викладача історії стародавнього Сходу Шиловцової Валентини ... Вона вперто привчала нас до скрупульозного аналізу джерел. До сьогодні мої уявлення про економічний розвиток Вавилонії базуються не на заучених параграфах підручників а на проаналізованих законах Хамураппі.

Вузівські підручники 1990-х це взагалі окрема тема. Справа в тому, що нових тоді ще не було, а наявні радянські були настільки заідеологізовані що використовувати їх в навчальному процесі було фактично не можливо. Для того щоб розібратись з будь-якою історичною проблемою

=====

доводилось днями сидіти в бібліотеці перелопачувати гори літератури, вміти читати між стрічок, самостійно формулювати ті чи інші позиції, критично ставитись до будь-яких висновків, пропонованих авторами наукових розвідок. Вважаю, що мабуть це робило наше навчання і цікавим і ефективним.

На третьому курсі я, як і всі мої однокурсники отримав свій перший досвід „проби пера” під час написання курсової роботи. Безмежно вдячний Овдієнку Петру Петровичу, який занурив мене в історію українського девятнадцятого століття. Його блискучі лекції відкривали нові горизонти. Один з таких горизонтів я спробував опанувати у першій курсовій роботі присвяченій Кирило-Мефодіївському товариству. Безсумнівно це був, мабуть не дуже вдалий досвід. Кінцевий текст був кострубатим, суперечливим за змістом. Але тижні проведені в бібліотеці Вернадського, пошук та систематизація інформації, перші інсайди та невдачі повязані з курсовою роботою формували модель яка закріпилась пізніше в ході написання рефератів у Моціяки П.П. другої курсової роботи, якою керувала Страшко Є.М. і, нарешті, підсумкової дипломної роботи. В студентські роки були написані та опубліковані і мої перші наукові статті. Поскільки студентські збірники тоді ще були рідкістю, свої перші наукові розвідки я переслав у редакцію альманаху "Молода нація". Словами не передати ті емоції, що були пережиті, коли я отримав на руки авторський екземпляр альманаху з моєю власною першою публікацією. Студентські роки – це маленьке життя. Безмежно вдячний своїм вчителям, своєму вузу за те що їхніми зусиллями це життя було таким яскравим та повноцінним.

ЗМІСТ

Статті та повідомлення з Історії України

Шпак Н.В. Змієві вали на Київщині: історіографічний аспект.....	4
Коломієць В.О. Магдебурзьке право на українських землях: історіографія питання.....	11
Помазан М.Б. Розвідувальна служба запорозьких козаків в середині XVI – кінці XVIII ст.....	16
Ребенок В.В. Взаємини українських козаків і Московії кінця XVI - першої третини XVII ст. крізь призму історіографічного аналізу	23
Абрамова Т.С. Стосунки Лаври з Гетьманатом у XVII столітті.....	30
Марусечко О.М. Фестивально-видовищні традиції запорозького козацтва в середині XVII – кінці XVIII ст.	33
Савосько О.С. Чернігівський соціум у середині XVIII ст.....	37
Копич В.А. Характеристика приходського населення за сповідним розписом церкви Воскресіння Господнього с. Злієва 1739 р. (історико-демографічний аналіз)	43
Юрченко Ю.П. Історія створення та діяльності школи живопису у Києво-Печерській Лаврі у другій половині XIX ст.....	47
Рослий Д.М. Реформування Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка та розвиток української етнології в 1892-1898 роках (на матеріалах "Записок НТШ").....	51
Корпас О.М. Відділ продовольства Ніжинської міської управи у 1941 – 1943 рр.	58
Даниленко О.А. Місце та роль дозвілля у повсякденному житті ніжинців (1943 – 1953 рр.).....	60
Чебану П.О. Храмові споруди Ніжина в контексті антирелігійної компанії 1958 – 1964 рр. (до питання ідеологізації міського простору)	67

Статті та повідомлення із всесвітньої Історії

Кліщ Т.В. Юхнівська культура: історія дослідження.....	72
Сагайдак С.О. Порядок функціонування королівського двору Людовіка XIV	75
Щевкун Д.С. Археологічні дослідження Месопотамії між двома світовими війнами	79
Терещенко М.О. Розвиток гендерних стандартів у постановах міжнародних організацій	84

Note bene

Циба В.М. Дискусійний історичний клуб: підсумки на тлі критичних роздумів	89
Кривобок О.П. Фрагмент зі спогадів про історичний клуб	92
Дудченко Г.М. Перші кроки в історичній науці.....	94
Тематичний покажчик статей та повідомлень, уміщених у збірнику наукових праць студентів історико-юридичного факультету "Історичний альманах". Випуски 1–10.....	97

═══════

**Тематичний покажчик статей та повідомлень, умічених у збірнику
наукових праць студентів історико-юридичного факультету
"Історичний альманах".
Випуски 1–10**

№	Автор	Назва статті	Номер випуску (рік видання)	Сторінки
Статті та повідомлення з історії України				
1.	Рой С.	Мізинська пізньопалеолітична стоянка	вип.6 (2009)	С.4–9
2.	Шовкопляс Т.	Аналіз гідронімії Чернігівського Задесення	вип.6 (2009)	С.9–14
3.	Заєць Д.	Скіфо-перська війна в сучасній історіографії	вип.6 (2009)	С.14–25
4.	Рой О.	Скіфський лук як елемент бойового спорядження скіфів	вип.6 (2009)	С.25–28
5.	Шпак Н.	Змієві вали на Київщині: історіографічний аспект	вип.10 (2014)	С.4–10
6.	Тарасенко А.	Чи існувала слов'янська писемність до християнізації Русі? Історіографічний аспект	вип.6 (2009)	С.28–32
7.	Василенко О.	Походження і поширення назви "Україна"	вип.2 (2005)	С.5–13
8.	Горбонос Т.	До питання про роль і місце дружини у Давньоруській державі IX – XII ст: новітні історіографічні розвідки	вип.6 (2009)	С.32–41
9.	Хоменко М.	Військова майстерність доби Давньоруської держави	вип.6 (2009)	С.41–52
10.	Авраменко Л.	Русько-візантійські відносини за княгині Ольги: дискусійність проблеми	вип.6 (2009)	С.52–57
11.	Бабка В.	Геополітичні аспекти вибору віри князем Володимиром	вип.5 (2008)	С.4–10
12.	Сардак О.	Торгівельні контрагенти Київської Русі в X – XI ст.	вип.2 (2005)	С.129–131
13.	Гадійчук Ю.	Еволюція соціально-правового статусу смердів у Давньоруській державі	вип.6 (2009)	С.57–66
14.	Глибчак М.	До питання ремісничого	вип.5	С.11–19

		розвитку Київської Русі	(2008)	
15.	Косарєв В.	Житлова культура Давньоруського поселення	вип.9 (2013)	С.4–9
16.	Базик Д.	Біблія та "Повість врем'яних літ": пошуки історичних паралелей	вип.2 (2005)	С.14–19
17.	Ребенок В.	Феномен релігійного синкретизму в культурі Київської Русі	вип.7 (2010)	С.186–193
18.	Бабка В., Філь В.	"Руська правда": пам'ятка правової культури в контексті державотворення часів Ярослава Мудрого	вип.7 (2010)	С.193–197
19.	Рудьков О.	Ряд Ярослава: історіографія проблеми	вип.5 (2008)	С.20–22
20.	Терещенко М.	Характеристика військових підрозділів чорних клобуків у воєнних діях Середньої Наддніпрянщини у XII ст.	вип.8 (2012)	С.13–18
21.	Кузьменко Ю.	Ніжинські перекази: міфи та історія	вип.2 (2005)	С.20–27
22.	Циба Р.	Літописні та археологічні джерела походження Ніжина	вип.5 (2008)	С.23–32
23.	Векленко М.	Поширення магдебурзького права в містах України	вип.7 (2010)	С.4–11
24.	Коломієць В.	Магдебурзьке право на українських землях: історіографія питання	вип.10 (2014)	С.11–16
25.	Зеленська Т.	Загадки топоніміки	вип.4 (2007)	С.4–8
26.	Кухарчук Я.	Зародження шляхетського парламентаризму: представники української політичної еліти у Вальному Сеймі XIV – XVII ст.	вип.5 (2008)	С.33–38
27.	Андрусенко Н.	Родина Острозьких у контексті національного відродження	вип.5 (2008)	С.39–47
28.	Мороз Н.	Україна XV ст. очима іноземних мандрівників	вип.2 (2005)	С.28–33
29.	Бартош І.	Роль козацтва в міжнародних відносинах I пол. XVI ст. за матеріалами Литовської	вип.5 (2008)	С.48–53

		Метрики		
30.	Щувайло П.	Життя Дмитра Вишневецького – велика авантюра чи спроба заснування власної держави?	вип.2 (2005)	С.34–38
31.	Помазан М.	Походження шабел на Січі у XVI – XVII ст.	вип.9 (2013)	С.15–21
32.	Бартош І.	Пріоритет військового аспекту у формуванні та життєдіяльності Запорізької Січі	вип.3 (2006)	С.4–9
33.	Помазан М.	Розвідувальна служба запорізьких козаків в середині XVI – кінці XVIII ст.	вип.10 (2014)	С.16–23
34.	Одарич І.	Становище жінки у Великому князівстві Литовському за Литовськими Статутами	вип.2 (2005)	С.39–44
35.	Кухарчук Я.	Литовські статuti як шляхетсько-демократична конституція XVI ст.	вип.4 (2007)	С.9–14
36.	Кудрявцева А.	Українські землі в європейській торгівлі у II пол. XVI – I пол. XVII ст.	вип.7 (2010)	С.11–18
37.	Ребенок В.	Українське козацтво і Московія в кінці XVI ст.: історіографія питання	вип.9 (2013)	С.9–14
38.	Ребенок В.	Взаємини українських козаків і Московії кінця XVI – першої третини XVII ст. крізь призму історіографічного аналізу	вип.10 (2014)	С.23–29
39.	Ребенок В.	Похід П. Сагайдачного на Москву 1618 р.: спроба історичної реконструкції	вип.8 (2012)	С.18–25
40.	Откидач І.	Військове мистецтво козаків у XVII ст.	вип.6 (2009)	С.95–105
41.	Марусечко О.	Особливості січової кухні в XVII ст.	вип.9 (2013)	С.21–25
42.	Супрун Н.	Встановлення всевладдя магнатів в Україні напередодні Національно-визвольної революції	вип.6 (2009)	С.66–75
43.	Кудрявцева А., Романюк І.	Зміни адміністративно-територіального статусу Ніжинщини у складі Речі Поспо-	вип.6 (2009)	С.75–79

		літої (I половина XVII ст.)		
44.	Абрамова Т.	Стосунки Лаври з Гетьманом у XVII столітті	вип.10 (2014)	С.30–33
45.	Черевко Л.	Історія села Короваї	вип.7 (2010)	С.18–24
46.	Микитуха Р.	Роль геополітичного фактора в українській історії періоду визвольної боротьби Б. Хмельницького 1648 – 1649 рр.	вип.6 (2009)	С.79–83
47.	Желєзко Р.	Державотворчі процеси на Ніжинщині у період Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.)	вип.4 (2007)	С.15–24
48.	Желєзко Р.	Державотворчі процеси на Чернігівщині в період Хмельниччини	вип.5 (2008)	С.54–61
49.	Харченко К.	Торгівля України в контексті міжнародних відносин середини XVII ст.	вип.5 (2008)	С.62–70
50.	Андрук Л.	Політична культура еліти козацько-гетьманської доби	вип.6 (2009)	С.83–89
51.	Рудьков О.	Особливості торгівельної політики гетьмана Богдана Хмельницького в контексті розбудови Козацької держави	вип.8 (2012)	С.25–31
52.	Сімкіна О.	Аналіз еволюції грецької міграції та формування її соціально-культурних епіцентрів	вип.2 (2005)	С.45–50
53.	Рудьков О.	Торгівельні зв'язки Гетьманщини з Росією	вип.7 (2010)	С.33–38
54.	Желєзко Р.	Ніжинський полковник Лук'ян Сухиня (1650 – 1652 рр.)	вип.8 (2012)	С.31–36
55.	Мороз Н.	Історіографічні оцінки російського вибору України у 1654 р. в контексті формування державницької свідомості	вип.3 (2006)	С.10–14
56.	Гавриленко І.	Історіографічні оцінки Переяславської угоди	вип.3 (2006)	С.15–20

57.	Машир Я.	Переяславська рада та Березневі статті 1654 р. в оцінках вітчизняних істориків	вип.9 (2013)	С.25–31
58.	Заєць Д.	Історіографічне відображення кризи українсько-російських відносин в кінці серпня – восени 1657 р.	вип.7 (2010)	С.24–33
59.	Шингерій Ю.	Еволюція українсько-польських відносин за часів І. Виговського та Ю. Хмельницького (1657 – 1663 рр.)	вип.8 (2012)	С.36–43
60.	Симоненко Ю.	Відображення подій Чорної ради 1663 р. в Ніжині в історичних працях XVII – XVIII ст.	вип.6 (2009)	С.105–114
61.	Дема М.	Роль і місце жінки в суспільстві козацько-гетьманської доби	вип.6 (2009)	С.89–95
62.	Марусечко О.	Фестивально-видовищні традиції запорозького козацтва в середині XVII – кінці XVIII ст.	вип.10 (2014)	С.33–37
63.	Поліщук В.	Феномен, специфіка і особливості монастирського життя на Лівобережній Україні у II половині XVII ст.	вип.1 (2003)	С.88–96
64.	Литовченко А.	Ніжинська поштова станція в контексті інтеграційних процесів XVII – XIX ст.	вип.2 (2005)	С.132–133
65.	Борис М.	Ніжинський полк у добу "Руїни"	вип.3 (2006)	С.21–28
66.	Костюк Н.	Оцінка формування світоглядних цінностей Івана Мазепи в історіографії	вип.6 (2009)	С.114–121
67.	Железко Р.	Соціально-економічний розвиток м. Ніжина та Ніжинського полку в роки гетьманування І. Мазепи	вип.7 (2010)	С.38–43
68.	Гордієнко І.	Історичні обставини трансформації зовнішнього курсу гетьмана І. Мазепи крізь призму дослідницьких тлумачень	вип.7 (2010)	С.44–50

69.	Кудренко Б.	Участь Пилипа Орлика у формуванні про шведської орієнтації гетьмана Івана Мазепи	вип.4 (2007)	С.25–32
70.	Коросташи- вець Я.	До питання історії пошуків гетьманського скарбу Івана Мазепи	вип.5 (2008)	С.71–74
71.	Семенова Т.	Постать Івана Мазепи в українській історіографії 1920 – 1930-х рр..	вип.6 (2009)	С.129– 136
72.	Бойко Н.	Трансформація гетьманської влади I третини XVIII ст.	вип.5 (2008)	С.75–80
73.	Кудренко Б.	Місце Пилипа Орлика в процесі українського державотворення	вип.2 (2005)	С.51–59
74.	Копич В.	Характеристика приходського населення за сповідним розписом церкви Воскресіння Господнього с. Злієва 1739 р. (історико-демографічний аналіз)	вип.10 (2014)	С.43–47
75.	Савосько О.	Чернігівський соціум у середині XVIII ст.	вип.10 (2014)	С.37–43
76.	Літник К.	Посилення централізаторських тенденцій Росії та остаточна ліквідація Гетьманщини в 60 – 80-х рр. XVIII ст.	вип.8 (2012)	С.43–49
77.	Герасько Ю.	Цікава топоніміка села Стрільники	вип.8 (2012)	С.49–51
78.	Гручуха А.	"Історія Русів" як феномен суспільно-історичної свідомості української еліти	вип.3 (2006)	С.29–34
79.	Самко Ю.	Топографічний опис та соціальна характеристика Ніжина у XIX ст. (за нарративними джерелами)	вип.8 (2012)	С.52–58
80.	Власенко Ю.	Еволюція становища міст Лівобережної України (правовий та соціально-економічний аспекти) в XIX ст.	вип.1 (2003)	С.102– 105
81.	Мороз І.	Купецтво на Чернігівщині у XIX ст.	вип.4 (2007)	С.41–48

82.	Бондар О.	Образ чарівників і відьом у науково-етнографічній та художній літературі	вип.8 (2012)	С.65–71
83.	Микитуха Р.	С. Єфремов про декабристський рух. Окремі аспекти проблеми	вип.7 (2010)	С.51–54
84.	Суховерхий А.	Картинна галерея Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя: історія створення та сучасність	вип.8 (2012)	С.58–60
85.	Рослий Д.	Наукові "Записки" XIX – поч. XX ст.: формування історичних знань та творення національного простору	вип.9 (2013)	С.31–37
86.	Євтешенко Н.	Історія становлення Михайла Драгоманова як українського соціал-демократа	вип.7 (2010)	С.54–60
87.	Чуль Н.	Пилип Морачевський у контексті національно-культурного відродження	вип.4 (2007)	С.68–76
88.	Лагойко Б.	Романтичні руїни в Качанівці – дім Б. Хмельницького чи наслідування паркової моди XVIII ст?	вип.6 (2009)	С.175–177
89.	Старостенко І.	Розвиток податкової системи на Ніжинщині у II пол. XIX ст.	вип.4 (2007)	С.49–59
90.	Мохир Т.	Історіографічні та методологічні засади дослідження проблеми інвестування економіки Чернігівської губернії в II пол. XIX ст.	вип.8 (2012)	С.61–65
91.	Терещенко О.	Розвиток цукрової галузі на Правобережній, Лівобережній та Південній Україні у II пол. XIX – на поч. XX ст.: порівняльний аналіз	вип.9 (2013)	С.37–43
92.	В'яла Т.	Джерела походження іноземних інвестицій у промисловість Наддніпрянщини (II половина XIX – початок XX ст.)	вип.7 (2010)	С.61–65

93.	Савельєва Т.	Селянський суд після реформи 1864 року (за матеріалами Чернігівщини)	вип.2 (2005)	С.60–66
94.	Кроха Н.	Земське та міське самоврядування на Чернігівщині: особливості утворення та соціального складу	вип.2 (2005)	С.67–72
95.	Кроха Н.	Роль земств у культурно-освітньому житті населення (на матеріалах Чернігівської губернії)	вип.3 (2006)	С.35–41
96.	Кроха Н.	"Український сепаратизм" земських учителів (на матеріалах Лівобережної України)	вип.4 (2007)	С.60–67
97.	Румянцева В.	Внутрішні відносини в сім'ї протягом II половини XIX – початку XX ст.	вип.3 (2006)	С.42–46
98.	Юрченко Ю.	Історія створення та діяльності школи живопису у Києво-Печерській Лаврі у другій половині XIX ст	вип.10 (2014)	С.47–50
99.	Гулак І.	Еволюція податкової системи на Чернігівщині в кінці XIX – на початку XX ст.	вип.5 (2008)	С.81–90
100.	Городецька І.	Основні тенденції розвитку в Україні ідей маргіналізму в останній третині XIX – на початку XX ст.	вип.2 (2005)	С.73–82
101.	Рослий Д.	Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка як джерело з історії козацької доби в Україні	вип.8 (2012)	С.71–76
102.	Рослий Д.	Вклад українських наукових товариств кінця XIX – початку XX ст. в становлення Української академії наук	вип.9 (2013)	С.43–47
103.	Рослий Д.	Реформування Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка та розвиток української етнології в 1892-1898 роках (на матеріалах "Записок НТШ")	вип.10 (2014)	С.51–57

104.	Бородавка Н.	Становлення, організація та статутні засади Ніжинського історико-філологічного товариства при інституті князя Безбородька	вип.8 (2012)	С.76–81
105.	Борисюк Я.	Етнодемографічні процеси на Лівобережній Україні у II половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі міста Ніжина)	вип.9 (2013)	С.47–51
106.	Підгайна Т.	Відоображення політичних поглядів М.І. Міхновського в його епістолярній спадщині	вип.7 (2010)	С.65–71
107.	Стрілко Д.	Причини та суть кризи селянського господарства на початку XX ст.	вип.4 (2007)	С.77–82
108.	Коломієць С.	Етапи розвитку есерівського максималізму на Україні	вип.2 (2005)	С.134–135
109.	Коломієць С.	Ідейно-теоретичне обґрунтування есерівського максималізму та його поширення на Україні	вип.3 (2006)	С.54–64
110.	Калита С.	Біженство в українських губерніях Російської імперії як соціальний феномен Першої світової війни	вип.9 (2013)	С.51–55
111.	Откидач І.	Роль Української партії соціалістів-революціонерів у процесі автономізації України (квітень – жовтень 1917 р.)	вип.7 (2010)	С.71–76
112.	Кавунник В.	Причина поразки державотворчих змагань 1917 – 1919 рр.	вип.4 (2007)	С.90–96
113.	Костюк Н.	Зовнішня політика українських урядів 1917 – 1920 рр.	вип.5 (2008)	С.91–97
114.	Кавунник В.	Два світогляди однієї України: порівняння доктрин Михайла Грушевського і Дмитра Донцова	вип.5 (2008)	С.106–113
115.	Злиденна Н.	Збройні формування Центральної ради у лютому – квітні 1918 р.: чисельність, стан, боєздатність	вип.9 (2013)	С.55–62

116.	Андрусенко Л.	Аграрна політика Директорії УНР	вип.3 (2006)	С.65–72
117.	Кавунник В.	Досвід становлення системи виконавчої влади в Україні: адміністрація УНР 1919 – 1920 роки	вип.7 (2010)	С.77–82
118.	Шовкун С.	Україна під владою білогвардійців	вип.5 (2008)	С.98–105
119.	Лугинець Ю.	Рейд по Чернігівщині махновського загону Феодосія Щуся (весна 1921 року)	вип.9 (2013)	С.62–66
120.	Сало Д.	Вклад Олександра Довженка в український кінематограф	вип.6 (2009)	С.121–129
121.	Войтенко Є.	Правові форми влаштування дітей-сиріт у Радянській Україні в I половині ХХ ст.	вип.8 (2012)	С.82–84
122.	Липейко В.	Ніжинський інститут та культурне відродження Чернігівщини 20-х рр. ХХ ст.	вип.4 (2007)	С.97–101
123.	Іващенко Н.	Студентство в соціальній структурі українського суспільства періоду НЕПу: історіографічний аспект	вип.8 (2012)	С.85–89
124.	Чайка О.	Чернігівські сюжети Михайла Грушевського (епістолярний дискурс)	вип.1 (2003)	С.97–101
125.	Долгополий О.	Лазаревський О.М. у пам'яті українського народу	вип.4 (2007)	С.83–89
126.	Клименко І.	Роль місцевої преси в системі ЗМІ 20 – 30-х рр. ХХ ст.	вип.2 (2005)	С.136–137
127.	Купенко Т.	Вплив державної політики на формування суспільних поглядів та поведінку українського студентства 1920 – 1930-х рр.	вип.8 (2012)	С.89–94
128.	Злиденна Н.	Діяльність безвірницьких осередків та їх вплив на суспільну свідомість населення України в 1920 – 1930-х роках (на прикладі Ніжинського округу)	вип.8 (2012)	С.95–101

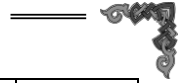
129.	Пустова М.	Голодомор 1932 – 1933 рр. в Бахмацькому районі (за свідченнями очевидців)	вип.8 (2012)	С.101–107
130.	Партатус М.	Переклад Біблії митрополитом Іларіоном II (І.Огієнком)	вип.9 (2013)	С.67–72
131.	Хвост А., Чебану П.	Покоління переможців. Із епістолярної спадщини учасників Другої світової війни	вип.9 (2013)	С.104–108
132.	Грищенко Т., Луняк Є.	З фронтових спогадів ветерана Другої світової війни Анатолія Олександровича Грищинського	вип.9 (2013)	С.109–112
133.	Хоменко М.	Основні напрямки діяльності Поліської Січі в період Олевської республіки (21.08.1941 р. – 15.11.1941 р.): становлення та поширення ідейно-політичних засад бульбівського руху	вип.8 (2012)	С.108–113
134.	Москаленко М., Росицький В.	Київська оборонна операція: до причин трагедії	вип.8 (2012)	С.113–119
135.	Росицький В.	Битва за р. Сейм на Конотопському напрямку у контексті Київської оборонної операції	вип.8 (2012)	С.119–128
136.	Шевченко А.	За що вони боролись: дві течії українського руху Опору	вип.3 (2006)	С.73–77
137.	Трохименко Р.	Діяльність ОУН на території Ніжинщини під час Другої світової війни	вип.2 (2005)	С.138–139
138.	Бабенко А., Білоусенко Ю.	Радянська історіографія партизанського руху на Ніжинщині	вип.8 (2012)	С.128–132
139.	Гавриленко І.	Освіта на Ніжинщині у період німецької окупації 1941–1943 рр. (за архівними матеріалами)	вип.4 (2007)	С.102–111

140.	Войтенко М.	Адміністративні правопорушення в Ніжині в період німецької окупації 1941–1943 рр. (за архівними документами)	вип.6 (2009)	С.136–142
141.	Дорошенко В.	Діяльність відділу охорони здоров'я Ніжинської міської управи у 1941–1943 рр.	вип.6 (2009)	С.142–148
142.	Костюк Н.	Історія Прилуччини в період окупації 1941–1943 рр. у контексті основних подій Великої Вітчизняної війни (за свідченнями очевидців та архівними матеріалами)	вип.6 (2009)	С.148–154
143.	Стрикун М.	Ніжинське громадське господарство №66 в період окупації	вип.7 (2010)	С.82–99
144.	Шпитяк В.	Фінансова та господарська діяльність Ніжинської фельдшерсько-акушерської школи у 1941–1943 рр.	вип.7 (2010)	С.99–106
145.	Ребенок В.	Ніжинський маслосирзавод окупаційного періоду 1941–1943 рр. (за архівними матеріалами)	вип.9 (2013)	С.72–76
146.	Корпас О.	Відділ продовольства Ніжинської міської управи у 1941–1943 рр.	вип.10 (2014)	С.58–60
147.	Онищенко Д.	Сільськогосподарська політика окупантів на території України (1941–1944 рр.)	вип.9 (2013)	С.76–81
148.	Юшкевич М.	Повсякденне життя робітництва України у 1940–50-х рр.	вип.9 (2013)	С.81–83
149.	Даниленко О.	Матеріальні засади повсякденного життя ніжинців у 1943–1953 рр. за матеріалами регіональної преси	вип.8 (2012)	С.132–137
150.	Даниленко О.	Місце та роль дозвілля у повсякденному житті ніжинців (1943–1953 рр.)	вип.10 (2014)	С.60–66

151.	Терещенко А.	Матеріальні засади повсякденного життя ніжинських студентів у повоєнні роки (1943 – 1953 рр.)	вип.8 (2012)	С.137– 143
152.	Даниленко О.	Відбудова культурної інфраструктури міста Ніжина у контексті повоєнного повсякдення (1944 – 1953 рр.)	вип.9 (2013)	С.83–88
153.	Терещенко А.	Побутова сфера повсякденного життя ніжинських студентів у 1953 – 1965 рр. (за матеріалами регіональної преси)	вип.9 (2013)	С.93–98
154.	Єременко М.	Особливості промислового розвитку України кінця 50-х – I половини 60-х рр. ХХ ст.	вип.5 (2008)	С.114– 122
155.	Чебану П.	Храмові споруди Ніжина в контексті антирелігійної компанії 1958 – 1964 рр. (до питання ідеологізації міського простору)	вип.10 (2014)	С.67–70
156.	Бондар Я.	Степан Бандера щодо проросійської тенденції в американській політиці 50-х років ХХ ст.	вип.9 (2013)	С.89–93
157.	Андрусенко Н.	"Інтернаціоналізм чи русифікація?" Івана Дзюби – спроба поєднання національного та комуністичного ідеалу	вип.6 (2009)	С.154– 159
158.	Ющенко Ю.	Краєзнавчі музеї як чинник відродження історичної пам'яті (на матеріалах Менського та Сосницького краєзнавчих музеїв)	вип.6 (2009)	С.159– 169
159.	Коваленко І.	Нові тенденції розвитку сільського господарства УРСР у 80-ті рр. ХХ ст.	вип.5 (2008)	С.123– 128
160.	Ковтун О.	Провісники Армагеддону – Свідки Єгови	вип.3 (2006)	С.78–84
161.	Кудренко Б.	Вплив перебудови на світосприйняття та суспільну поведінку молоді	вип.5 (2008)	С.129– 135

162.	Бабка В.	Формування образів історичної пам'яті доби перебудови радянськими науковцями та представниками діаспори (за матеріалами видань "Філософська та соціологічна думка" і "Сучасність")	вип.8 (2012)	С.143– 149
163.	Бобошко Н.	Формування суспільно-політичних жіночих організацій в Україні: історичний аспект	вип.6 (2009)	С.169– 175
164.	Магомедов А.	Миротворча діяльність України в складі ООН	вип.9 (2013)	С.98– 104
165.	Ярова Л.	Роль НРУ у боротьбі за незалежність України	вип.6 (2009)	С.177– 185
166.	Ярова Л.	Конституційний процес у програмних положеннях НРУ (90-ті рр. XX ст.)	вип.4 (2007)	С.112– 122
167.	Шевченко Н.	Еволюція поглядів СПУ щодо теорії соціалізму: сучасний погляд	вип.6 (2009)	С.185– 188
168.	Дудченко Г.М.	Перші кроки в історичній науці	вип. 10 (2014)	С.94–95
169.	Кривобок О.П.	Фрагмент зі спогадів про історичний клуб	вип. 10 (2014)	С.92–93
170.	Циба В.М.	Дискусійний історичний клуб: підсумки на тлі критичних роздумів	вип. 10 (2014)	С.89–92
171.	Железко Р.	Історичний науково-дослідний клуб НДУ ім. М. Гоголя: дванадцять років діяльності (1999 – 2011 рр.)	вип.8 (2012)	С.3–12
172.	Кириченко Ю.	Державна мовна політика України на сучасному етапі	вип.6 (2009)	С.188– 197
173.	Шапоренко Н.	Проблеми українського кінематографу: соціокультурний аспект	вип.5 (2008)	С.136– 140
174.	Чуль Н.	Проблеми та досягнення розвитку спорту в незалежній Україні	вип.6 (2009)	С.197– 204

175.	Завальний С.	Пропорційна система виборів як засіб структуризації українського суспільства	вип.5 (2008)	С.141–146
176.	Максименко С.	Роль ЗМІ у процесі політичної соціалізації студентства	вип.5 (2008)	С.147–153
177.	Чонка Т.	Роль сучасного театрального мистецтва в духовній консолідації українського суспільства	вип.6 (2009)	С.204–209
178.	Воропаєва Л.	Польська підтримка "Помаранчевої революції" 2004 року	вип.3 (2006)	С.85–91
179.	Воропаєва Л.	Два альтернативні міжнародні вектори впливу на українські вибори 2004 року	вип.4 (2007)	С.123–132
180.	Кавунник А.	Вектори молодіжної політики Європейського Союзу в українському соціумі	вип.9 (2013)	С.112–117
181.	Чабаненко О.	Актуальні проблеми шкільного підручника з історії України	вип.8 (2012)	С.149–154
182.	Нагорна Н.	Особливості українського жіночого руху: погляд у минуле	вип.3 (2006)	С.47–53
183.	Румянцева В.	Історичне становлення та особливості розвитку української родини	вип.4 (2007)	С.33–40
184.	Баранник С.	Гендерний вимір становлення демократичного суспільства сучасної України	вип.1 (2003)	С.84–87
Статті та повідомлення з всесвітньої історії				
185.	Старостенко І.	Держави стародавнього Єгипту та Китаю: порівняльний аналіз	вип.4 (2007)	С.134–140
186.	Стеценко Д.	Суспільство стародавньої Спарти у VIII – VI ст. до н.е.	вип.2 (2005)	С.92–100
187.	Кліщ Т.	Юхнівська культура: історія дослідження	вип.10 (2014)	С.72–75
188.	Черв'як Н.	Ідеал грецького громадянина за даними античної філософії	вип.9 (2013)	С.126–132
189.	Савич Л.	Історіографічні оцінки постаті Олександра Македон-	вип.3 (2006)	С.93–98

		ського		
190.	Гайдей В.	"Ті, що йдуть на смерть..."	вип.7 (2010)	С.108– 113
191.	Петренко С.	Диктатура Сулли та її історичне значення	вип.7 (2010)	С.113– 119
192.	Клименко В., Лейберов О.	Грошові реформи в Римській імперії в період кризи III ст.	вип.2 (2005)	С.101– 112
193.	Росошенко Н.	Взаємовідносини імператорської влади та Сенату у роки правління Северів	вип.4 (2007)	С.141– 146
194.	Бабка В.	Падіння Західної Римської імперії: сприйняття та дійсність	вип.7 (2010)	С.119– 124
195.	Сухар Ю.	Ремесло в Константинополі X ст.	вип.9 (2013)	С.132– 136
196.	Скиба Т.	Регіональний розвиток міст Північної і Південної Франції	вип.5 (2008)	С.155– 162
197.	Малюга І.	Італійське та німецьке купецтво в XI–XIV ст.: порівняльна соціально-економічна характеристика	вип.5 (2008)	С.163– 167
198.	Циба Р.	Процес тамплієрів: причини, хід, наслідки	вип.5 (2008)	С.168– 180
199.	Дідовець І.	Середньовічні процеси над відьмами: релігійний погляд та суспільна думка	вип.2 (2005)	С.113– 121
200.	Тимченко Р.	Становище французького села напередодні Жакерії	вип.4 (2007)	С.147– 155
201.	Кудренко Б.	Вплив альбійських війн на об'єднання Франції у XIII ст.	вип.3 (2006)	С.99– 107
202.	Білоненко О.	Специфіка формування образу Олександра Невського в дореволюційній історіографії	вип.9 (2013)	С.136– 141
203.	Дяченко О.	Смертність та тривалість життя населення Західної Європи у XIII – XIV ст.	вип.5 (2008)	С.181– 186
204.	Рудьков О.	Інквізиція як інструмент політичної розправи	вип.6 (2009)	С.210– 216
205.	Жмака А.	Роль кораблебудування в історії середньовічної Англії	вип.5 (2008)	С.187– 193
206.	Обруч Т.	Торгівельно-економічний	вип.7	С.124–

		розвиток Новгороду XV – на початку XVII ст. за матеріалами літописних та іноземних джерел	(2010)	135
207.	Андрієць Г.	Орден єзуїтів: мета виправдовує засоби	вип.3 (2006)	С.108–118
208.	Бородавка Н.	Історія Росії середини XVI – початку XVII століть на сторінках "Читання товариства Нестора Літописця" та "Збірника історико-філологічного товариства при інституті князя Безбородька"	вип.7 (2010)	С.164–168
209.	Івашко Ю.	Історичний портрет опричника Івана Грозного очима чужоземців XVI – XVII ст.	вип.3 (2006)	С.119–123
210.	Івашко Ю.	Праці німця-опричника Г. Штадена як джерело з історії Московії XVI ст.	вип.4 (2007)	С.156–161
211.	Коломієць С.	Наслідки опричнини Івана Грозного (1558 – 1584)	вип.1 (2003)	С.77–82
212.	Задоя І.	Сутність, причини виникнення та особливості явища "самозванства" в Московській державі в кінці XV – у I половині XVI ст.	вип.5 (2008)	С.194–201
213.	Шевченко О.	Друга криза російської держави у добу Смути очима іноземців	вип.7 (2010)	С.135–144
214.	Коваленко Є.	Роль жінки в історії Франції у XVI – XVII ст.	вип.4 (2007)	С.162–167
215.	Лесик Л.	Внутрішня та зовнішня політика кардинала Ришельє	вип.5 (2008)	С.202–212
216.	Авраменко Л.	Фінансова політика Карла I в період безпарламентського правління (1629–1640 рр.)	вип.7 (2010)	С.144–151
217.	Кавунник В.	Вестфальський мир: початок епохи суверенних держав	вип.6 (2009)	С.216–221
218.	Лесик Л.	Мазаріні і "Фронда"	вип.5 (2008)	С.213–225
219.	Сагайдак С.	Порядок функціонування королівського двору Людовіка XIV	вип.10 (2014)	С.75–79

220.	Лесик Л.	Основні напрямки перетворень у Франції II половини XVII ст. та особливості політики Жана-Батиста Кольбера	вип.6 (2009)	С.221– 227
221.	Демиденко Д.	Історичні передумови колоніального підпорядкування Англією Ірландії в середині XVII ст.	вип.1 (2003)	С.106– 112
222.	Кресан Ю.	Становлення російського флоту в період XVII–XVIII ст.	вип.1 (2003)	С.4–13
223.	Желєзко Р.	Повстання Степана Разіна: багатонаціональний виступ проти російського самодержавства	вип.7 (2010)	С.152– 157
224.	Лесик Л.	Реформаторська діяльність Петра I у церковній сфері	вип.6 (2009)	С.227– 231
225.	Пархоменко О.	Морський флот – основа могутності Британської імперії XVIII ст.: погляд зарубіжної історіографії	вип.8 (2012)	С.159– 165
226.	Грищенко Т.	Філософсько-кримінологічні ідеї Ч. Беккарія	вип.9 (2013)	С.142– 148
227.	Кательницька Л.	Здобутки і втрати династії Габсбургів у війні за Австрійську спадщину	вип.9 (2013)	С.148– 154
228.	Шовкун Д.	Еволюція армії США у 1775 – 1778 рр.	вип.9 (2013)	С.154– 158
229.	Кательницька Л.	Зміни в соціально-економічному становищі населення Габсбурзької монархії під час реформ Йозефа II (1780 – 1790 рр.)	вип.9 (2013)	С.159– 164
230.	Стешиц О.	Зовнішня політика яacobінського блоку	вип.6 (2009)	С.231– 238
231.	Вакуліна Т.	Клан Бонапартів в період Консульства	вип.8 (2012)	С.156– 159
232.	Желєзко Р.	Грузинський, осетинський та абхазький вектори зовнішньої політики Російської імперії наприкінці XVIII – у середині XIX ст.	вип.6 (2009)	С.238– 246
233.	Дигал Я.	Організаційні основи збройних сил Франції наполеонів-	вип.9 (2013)	С.164– 170

		ського періоду		
234.	Костюк Н.	Передумови і причини становлення аболіціонізму як явища в американській історії	вип.5 (2008)	С.226– 231
235.	Костюк Н.	Економічний розвиток Півночі і Півдня США в умовах зростання аболіціоністського руху	вип.6 (2009)	С.246– 254
236.	Стовбуха Д.	Внутрішній зміст і поступальний розвиток тероризму як історичного супутника суспільно-політичного життя людства	вип.1 (2003)	С.53–65
237.	Циба В.	Регіональні аспекти міжнародного тероризму	вип.1 (2003)	С.66–76
238.	Єременко М.	Трансформації чиновницько-бюрократичного апарату в Російській імперії у I пол. XIX ст.	вип.4 (2007)	С.168– 181
239.	Кириченко Ю.	Позиція Пія IX щодо об'єднання Італії	вип.5 (2008)	С.232– 242
240.	Сакун Р.	Імпресіонізм у французькому образотворчому мистецтві	вип.5 (2008)	С.243– 247
241.	Хачко Т.	Жіноча освіта в Російській імперії в II половині XIX ст.	вип.7 (2010)	С.158– 164
242.	Стовбуха Д.	Проблема походження й соціального змісту воєн у працях російських та німецьких стратегів II половини XIX – початку XX ст.	вип.1 (2003)	С.45–52
243.	Долгановська Л.	Роль руху сіоністів у становленні держави Ізраїль	вип.4 (2007)	С.205– 212
244.	Коропець С.	Фермерське господарство США після Реконструкції: нові явища	вип.2 (2005)	С.122– 127
245.	Козоріз Т.	Особливості економічного розвитку Німецької імперії кінця XIX – початку XX ст.	вип.5 (2008)	С.248– 254
246.	Яценко М.	Взаємовідносини православної церкви та держави в Болгарії у 1878 – 1915 рр.	вип.6 (2009)	С.254– 260

247.	Ткаченко М.	Утворення Троїстого союзу	вип.3 (2006)	С.124– 135
248.	Кириченко Ю.	Понтифікат Джузеппе Сарто (папа Пій X)	вип.6 (2009)	С.260– 268
249.	Копил М.	Англо-французьке зближення і утворення Троїстої Антанти	вип.4 (2007)	С.182– 189
250.	Мельник М.	Кадети: організаційна структура та політична платформа	вип.4 (2007)	С.190– 197
251.	Корзун М.	Балканські війни 1912 – 1913 рр. через призму зовнішньополітичного курсу Великої Британії та провідних держав європейського континенту	вип.9 (2013)	С.170– 176
252.	Ведмідь Л.	Балканські війни 1912 – 1913 рр.: історіографічний аналіз проблеми	вип.9 (2013)	С.176– 182
253.	Циба В.	Авіація в Першій світовій війні	вип.1 (2003)	С.14–23
254.	Пічевська І.	Стосунки США з країнами Антанти у роки Першої світової війни	вип.4 (2007)	С.198– 204
255.	Харченко К.	Майбутнє Росії очима "білих" вождів (Колчак, Денікін, Врангель та інші)	вип.6 (2009)	С.268– 276
256.	Кривобок О.	Більшовицька держава Леніна й російське самодержавство: спадкоємність і відмінність	вип.1 (2003)	С.39–44
257.	Нагорна Н.	"Жіноче питання" в контексті марксистсько-ленінського проекту емансипації пролетаріату	вип.3 (2006)	С.136– 148
258.	Щевкун Д.	Археологічні дослідження Месопотамії між двома світовими війнами	вип.10 (2014)	С.79–84
259.	Гусев Д.	Генріх Гімлер – слід в історії	вип.5 (2008)	С.255– 259
260.	Данкевич О.	Політична система Третього Рейху за оцінками мемуарних джерел	вип.5 (2008)	С.260– 265
261.	Єременко М.	Порівняльна характеристика	вип.6	С.276–

		тика італійського фашизму та німецького нацизму	(2009)	285
262.	Воропаєва Л.	Діяльність організації польських харцерок на початковому етапі Другої світової війни	вип.4 (2007)	С.213–218
263.	Жмака А.	До питання про діяльність підпільних військових організацій "Обозу Народового Радикального" (1939 – 1942 рр.)	вип.6 (2009)	С.285–290
264.	Хрущ Т.	Бойовий шлях 588-го жіночого авіаполку нічних бомбардувальників	вип.7 (2010)	С.169–175
265.	Куель А.	Культура и образование в годы Великой Отечественной войны	вип.9 (2013)	С.182–185
266.	Манойленко О.	Сталінградська битва у дзеркалі радянської та німецької мемуаристики (порівняльний аналіз)	вип.3 (2006)	С.149–156
267.	Лісакович А.	Аднаўленне народнай гаспадаркі на Случчыне ў сярэдзіне 40-х – пачатку 50-х гадоў ХХ ст.	вип.9 (2013)	С.186–189
268.	Ковтун Р.	Політичні мотиви в рок-музиці часів "Холодної війни"	вип.9 (2013)	С.189–193
269.	Терещенко М.	Розвиток гендерних стандартів у постановах міжнародних організацій	вип.10 (2014)	С.84–87
270.	Філь В.	Проблема радянсько-китайських відносин 1949 – 1991 років: історіографічний аспект	вип.8 (2012)	С.165–170
271.	Шингерій Ю.	Спадковість номенклатури: сімейний та клановий патронат в номенклатурних відносинах СРСР середини 60 – початку 90-х рр. ХХ ст.	вип.7 (2010)	С.175–184
272.	Вакуліна Т.	Матеріально-побутове забезпечення партійно-радянської номенклатури СРСР у роки перебудови	вип.9 (2013)	С.193–197

273.	Циба В.	Тріумф чи крах американської стратегії в Перській затоці	вип.1 (2003)	С.24–31
274.	Ковтун Н.	До проблеми гендерної нерівності	вип.2 (2005)	С.83–90
275.	Стовбуха Д.	Кризові явища в сучасній історії: уявні й наявні недоліки теоретичної бази на тлі скептичних оцінок її наукоємності	вип.1 (2003)	С.32–38
276.	Терещенко М.	Історія формування гендерних стереотипів	вип.9 (2013)	С.119–122
277.	Сенько Г.	Історія виникнення та розвитку правового регулювання правопорушень у сфері спорту	вип.9 (2013)	С.122–126

Наукове видання

ІСТОРИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Збірник наукових праць студентів
історико-юридичного факультету

Випуск 10

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка та макетування – Н. О. Приходько

Видання друкується за авторським редагуванням

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 6,74
Ум. друк. арк. 7,22

Папір офсетний
Тираж 40 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.